

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
Gebruikte afkortingen	10
1 Het verbond bijbels-theologisch	21
1.1 <i>De leer van het verbond</i>	21
1.1.1 Inleiding	21
1.1.2 Wat is een verbond?	22
1.1.3 <i>Synthèkè</i> en <i>diathèkè</i>	22
1.2 <i>Historische aspecten</i>	27
1.2.1 Antieke voorbeelden	27
1.2.2 Het foederalisme	28
1.3 <i>De negen verbonden</i>	30
1.3.1 Inleiding	30
1.3.2 Drie verbonden met de wereld	32
1.3.3 Drie individuele verbonden	34
1.3.4 Drie verbonden met Israël	38
1.4 <i>Het oude verbond volgens het OT</i>	41
1.4.1 Zijn matrimoniale karakter	41
1.4.2 De Sinäi-bruiloft	45
1.4.3 Meerdere verbondspartners	47
2 Het oude en het nieuwe verbond	54
2.1 <i>Voorwaardelijk vs. onvoorwaardelijk</i>	54
2.1.1 Onderscheid?	54
2.1.2 Verantwoordelijkheid en genade	57
2.1.3 De verbonden zijn één	60
2.2 <i>Oude en nieuwe verbond in het NT</i>	62
2.2.1 Het nieuwe verbond vandaag	62
2.2.2 Mozaïsche en messiaanse Torah	64
2.2.3 Diverse NT passages	67
2.3 <i>Het verbond in Gl</i>	69
2.3.1 Het verbond in Gl3	69
2.3.2 Het verbond in Gl4	72
2.4 <i>Het verbond in Hb</i>	76

2.4.1	De Torah in Hb	76
2.4.2	Verbond en Israël	78
2.4.3	Verbond en Kerk	81
2.4.4	Nogmaals: oude en nieuwe verbond	84
3	Het verbond historisch-theologisch	90
3.1	<i>Het foederalisme</i>	90
3.1.1	Theologiseren over het verbond	90
3.1.2	Verbondsgeloof en verbondstheorie	93
3.1.3	Andere metaforen	96
3.2	<i>De ‘verbondsmatige bril’</i>	98
3.2.1	Herman Bavinck	98
3.2.2	Andere stemmen	99
3.2.3	‘Vroomheidstype’	101
3.3	<i>De oudere gereformeerden</i>	102
3.3.1	Johannes Calvijn	102
3.3.2	Johannes Coccejus	104
3.3.3	Alexander Comrie	105
3.4	<i>Het genadeverbond in de formulieren</i>	107
3.4.1	Foederalisme in de Drie Formulieren van Enigheid	107
3.4.2	Foederalisme in andere formulieren	110
3.5	<i>Andere wegen</i>	112
3.5.1	Recapitulatie	112
3.5.2	Remonstranten en humanisten	113
3.5.3	Evangelicale theologie	115
4	Het genadeverbond	122
4.1	<i>De voltooide verbondsleer</i>	122
4.1.1	Nieuwere ideeën	122
4.1.2	Verdere ontwikkelingen	124
4.2	<i>Verbond en verkiezing</i>	126
4.2.1	Het verbond beheerst door de verkiezing	126
4.2.2	Het verbond beheerst door het geloof	128
4.2.3	Karl Barth	130
4.3	<i>Nader over het genadeverbond</i>	131
4.3.1	Natuurlijk vs. geestelijk	131
4.3.2	Vergeestelijking	134
4.3.3	Praktische aspecten	136
4.3.4	Verbond en Torah	137
4.4	<i>Een evangelische verbondsvisie</i>	139

4.4.1	Het christendom is niet foederalistisch	139
4.4.2	Het abrahamitisch verbond	142
4.4.3	Het nieuwe verbond	143
4.5	<i>De typisch christelijke zegeningen</i>	145
4.5.1	Meer dan de rechtvaardigmaking	145
4.5.2	Typisch christelijke individuele zegen	147
4.5.3	Typisch christelijke collectieve zegen	150
5	De doop bijbels-theologisch (1)	156
5.1	<i>Inleiding</i>	156
5.1.1	Reiniging, toevoeging, introductie	156
5.1.2	Joodse wortels	157
5.1.3	<i>Mikwéh</i> in het NT	159
5.2	<i>Terminologische aspecten</i>	160
5.2.1	Grondbetekenis	160
5.2.2	'Doop' in niet-christelijk-rituele zin	162
5.3	<i>De christelijke doop in de evangeliën</i>	165
5.3.1	Marcus 16	165
5.3.2	Matteüs 28 – bevel	167
5.3.3	Matteüs 28 – onderwijs	169
5.4	<i>De doop in Handelingen</i>	170
5.4.1	De eerste toepassing in Handelingen	170
5.4.2	Nadere toepassingen – Filippus, Petrus	173
5.4.3	Nadere toepassingen – Paulus	175
5.5	<i>De vroegere brieven van Paulus</i>	177
5.5.1	Romeinen 6:3v.	177
5.5.2	1 Korintiërs 10:1-4	179
5.5.3	1 Korintiërs 12:13	180
5.5.4	1 Korintiërs 15:29	182
5.5.5	Galaten 3:26v.	183
6	De doop bijbels-theologisch (2)	188
6.1	<i>De gevangenisbrieven van Paulus</i>	188
6.1.1	Efeziërs 4:3-6	188
6.1.2	Kolossenzen 2:11v.	189
6.2	<i>Besnijdenis en verbond</i>	192
6.2.1	Doop en besnijdenis	192
6.2.2	Uitwerking van de doop	194
6.2.3	Doop en verbond	196
6.3	<i>Overige aspecten</i>	198

6.3.1	1 Petrus 3:20v.	198
6.3.2	Recapitulatie	200
6.4	<i>Niet-toepasselijke schriftplaatsen</i>	202
6.4.1	Johannes-evangelie	202
6.4.2	De brieven	204
6.4.3	'Slechts' symbolisch?	206
6.5	<i>Praktische vragen</i>	207
6.5.1	Kent de Bijbel een gebod om zich te laten dopen?	207
6.5.2	Wordt men door de doop lid van de gemeente?	209
6.5.3	Wat is de beste leeftijd om zich te laten dopen?	210
6.5.4	Aan welke voorwaarden moet een geldige doop voldoen?	212
7	De doop historisch-theologisch (1)	218
7.1	<i>Voorreformatische geschiedenis van de doop</i>	218
7.1.1	Verkenning	218
7.1.2	Betekenis van historische argumenten	219
7.1.3	Oorsprong van de babydoop	221
7.2	<i>Reformatische geschiedenis van de doop</i>	222
7.2.1	Reformatie	222
7.2.2	Doorwerking	225
7.2.3	De latere gereformeerden	227
7.3	<i>De evangelicale doopvisie</i>	231
7.3.1	Kritiek op de babydoop	231
7.3.2	Verweer van de babydopers	232
7.4	<i>De twee standpunten</i>	233
7.4.1	Foederale argumenten	233
7.4.2	Andere primaire argumenten	236
7.4.3	Secundaire argumenten	238
7.5	<i>Evaluatie</i>	240
7.5.1	Gelijke teksten	240
7.5.2	Eenstemmigheid	240
7.5.3	Introductieritus	242
8	De doop historisch-theologisch (2)	249
8.1	<i>Belijdenis, vergeving en baby's</i>	249
8.1.1	De doop als 'belijdenis'	249
8.1.2	Doop en vergeving	251
8.1.3	Doop en baby's	253
8.2	<i>Plaats van de kinderen</i>	254
8.2.1	Lucas 18:16	254

8.2.2	1 Korintiërs 7:14	256
8.3	<i>Wat wordt in de doop betuigd?</i>	259
8.3.1	Gedoopt worden is getuigen	259
8.3.2	Het geheim van de dopeling	262
8.3.3	De 'schaduwzijde'	264
8.3.4	Waterdoop en Geestesdoop	265
8.4	<i>De strijd tegen de onzichtbare machten</i>	266
8.4.1	Apollo	266
8.4.2	Artemis en Némesis	269
8.5	<i>De 'overdoop'</i>	272
8.5.1	Argumenten tegen de 'overdoop'	272
8.5.2	Argumenten vóór de 'overdoop'	274
9	Het koninkrijk Gods bijbels-theologisch	279
9.1	<i>Basileologie</i>	279
9.1.1	Belang van de thematiek	279
9.1.2	NT stemmen over het koninkrijk	281
9.2	<i>Het koningschap van God</i>	283
9.2.1	De godsheerschappij in het OT	283
9.2.2	Gods koningschap en Israël	286
9.2.3	De <i>missio Dei</i>	289
9.3	<i>Het koninkrijk onder de mens én Satan</i>	291
9.3.1	Schepping en zondeval	291
9.3.2	Betekenis van Satan	293
9.3.3	Satan en zijn machten	295
9.4	<i>De OT verwachting van het koninkrijk</i>	297
9.4.1	Voorzeggingen	297
9.4.2	Typologie van het koninkrijk	300
9.5	<i>Het koninkrijk in de evangeliën</i>	303
9.5.1	Het koninkrijk: tegenwoordig en toekomstig	303
9.5.2	Twee zeventallen	307
9.5.3	De zelfpresentatie van de Koning	309
9.6	<i>Het karakter van het koninkrijk</i>	313
9.6.1	Recapitulatie	313
9.6.2	Pelgrims van het koninkrijk	315
10	Het koninkrijk Gods: de gelijkenissen	323
10.1	<i>Morele koninkrijksgelijkenissen</i>	323
10.1.1	Overzicht	323
10.1.2	Waarom gelijkenissen?	326

10.1.3	Drie gelijkenissen van algemene aard	328
10.1.4	Twee positieve gelijkenissen	330
10.2	<i>Koninkrijksgelijkenissen en de messiaanse Torah</i>	333
10.2.1	De wijze en de dwaze man, het verloren schaap	333
10.2.2	Het vergeven	335
10.2.3	De arbeiders in de wijngaard, de twee zonen	336
10.3	<i>Het koninkrijk: van Israël naar de volken</i>	339
10.3.1	De onrechtvaardige landlieden	339
10.3.2	Het bruiloftskleed	340
10.3.3	Vergelijkbare passages	345
10.4	<i>Het koninkrijk: een mengeling</i>	346
10.4.1	De zaaier	346
10.4.2	Het mosterdzaad, het zuurdeeg	348
10.4.3	De dolik, het sleepnet	350
10.5	<i>De laatste gelijkenissen</i>	353
10.5.1	De vijgenboom, de twee slaven	353
10.5.2	De tien maagden	356
10.5.3	De talenten	357
11	Het koninkrijk Gods: tegenstanders en discipelen	363
11.1	<i>Het koninkrijk en de machten</i>	363
11.1.1	In de dagen van Jezus	363
11.1.2	Lijden en triomf	366
11.1.3	De aankondiging van de triomf	369
11.1.4	Kortetermijnverwachting	371
11.2	<i>Voorwaarden om binnen te gaan</i>	373
11.2.1	Zeven voorwaarden	373
11.2.2	Verantwoordelijkheid en genade	375
11.2.3	Andere voorwaarden	376
11.3	<i>Discipelschap</i>	378
11.3.1	Onderdanen van het koninkrijk	378
11.3.2	Koning = Leraar	381
11.3.3	Voorwaarden tot discipelschap	383
11.4	<i>Discipelschap in Hd</i>	386
11.4.1	De Weg (NT <i>halachah</i>)	386
11.4.2	Discipelschap en koninkrijk	389
11.4.3	De boodschap van het koninkrijk	391
11.5	<i>Koninkrijk en Gemeente</i>	394
11.5.1	Van Mt naar Paulus	394
11.5.2	De Kerk en het komende rijk	396

12 Het koninkrijk Gods in het verdere NT	404
12.1 <i>Het koninkrijk bij Paulus</i>	404
12.1.1 Kerk, koninkrijk, Geest	404
12.1.2 Het toekomstige koninkrijk	406
12.1.3 Het tegenwoordige koninkrijk	409
12.2 <i>Jezus' Heer-schappij bij Paulus</i>	412
12.2.1 Jezus als Heer belijden	412
12.2.2 Miskenning van Jezus' Heer-zijn	415
12.3 <i>Het koninkrijk in de overige brieven</i>	417
12.3.1 Het koninkrijk in Hb12:28	417
12.3.2 Het koninkrijk in Jk2:5	418
12.3.3 Het koninkrijk in 2Pt1:10v.	419
12.4 <i>Het koninkrijk in Op</i>	420
12.4.1 Tot een koninkrijk gemaakt	420
12.4.2 Drie bijzondere plaatsen	422
12.5 <i>Het koninkrijk Gods en het geloof</i>	424
12.5.1 Praktisch geloofsvertrouwen	424
12.5.2 Een drievoudig snoer	427
12.6 <i>Het koninkrijk Gods en de hoop</i>	431
12.6.1 De OT hoop	431
12.6.2 De NT hoop	433
12.7 <i>Het koninkrijk Gods en de liefde</i>	436
12.7.1 De geliefde Koning	436
12.7.2 Verdraagzaamheid, ontferming	439
13 Het koninkrijk Gods historisch-theologisch	446
13.1 <i>Antieke basileologie</i>	446
13.1.1 Joodse basileologie	446
13.1.2 De constantinische wending	450
13.1.3 Antichiliasme	452
13.2 <i>Reformatorische basileologie</i>	454
13.2.1 De weg van Augustinus	454
13.2.2 Het spiritualisme doorbroken	456
13.2.3 Verdere openheid naar Israël	459
13.3 <i>Het chiliasme: historisch-theologisch</i>	461
13.3.1 Terminologie	461
13.3.2 Kerkvaders	462
13.4 <i>Het vroege protestantisme</i>	465
13.4.1 Protestants prechiliasme	465
13.4.2 Protestants postchiliasme	467

13.5	<i>Verlichtingsbasileologie</i>	469
13.5.1	Oud-liberale basileologie	469
13.5.2	'Consequente' basileologie	471
13.5.3	Gerealiseerde basileologie	473
13.5.4	Transcendente/existentiële basileologie	474
13.6	<i>Hedendaagse kwesties</i>	476
13.6.1	Misverstanden	476
13.6.2	Dilemma's	478
14	Het koninkrijk Gods en het dispensationalisme	485
14.1	<i>Inleiding</i>	485
14.1.1	Terminologie	485
14.1.2	Typen dispensationalisme	486
14.1.3	Periodisering onvermijdelijk	488
14.2	<i>Periodisering</i>	489
14.2.1	Thans het 'derde tijdperk'?	489
14.2.2	Het <i>Dictum Eliae</i>	490
14.2.3	Joachim van Fiore	491
14.2.4	Thans het 'vierde (of vijfde) tijdperk'?	493
14.3	<i>Het zesde en zevende tijdperk</i>	494
14.3.1	De 'vrijdag' van de heilsgeschiedenis	494
14.3.2	Periodisering in de gereformeerde traditie	496
14.3.3	Thans het 'zevende tijdperk'?	498
14.4	<i>Het moderne dispensationalisme</i>	499
14.4.1	De klassieke variant	499
14.4.2	Kanttekeningen	502
14.4.3	Nieuwere vormen van dispensationalisme	504
14.5	<i>De fasen van het koninkrijk</i>	507
14.5.1	Overzicht	507
14.5.2	Chiastische structuur	511
14.5.3	De negen wereldrijken	512
	Bibliografie	519
	Verklarende woordenlijst	541
	Personenregister	545
	Zakenregister	556
	Schriftplaatsenregister	561

1 Het verbond bijbels-theologisch

1.1 DE LEER VAN HET VERBOND¹

1.1.1 Inleiding

In het soteriologische deel van deze reeks (deel 6) is de vraag naar het verband tussen Kerk en verbond al meermalen aan de orde geweest,² en wel met name bij de behandeling van de continuïteitsvraag: is de Kerk het universele verbondsvolk van God van de bekeerde Adam af tot aan de jongste dag óf is de Gemeente uitdrukkelijk het NT volk van God, principieel onderscheiden van Gods aloude verbondsvolk Israël? Kortom: is er één volk of zijn er twee volken van God? En indien het laatste, wat zijn dan de schriftuurlijke aanwijzingen dat de Gemeente een *verbondsvolk* is, oftewel: dat God ook met de Gemeente een verbond heeft gesloten?

In het eerste ecclesiologische deel (deel 7) heb ik eenduidig voor het tweede standpunt gekozen: er zijn twee volken van God, het verbondsvolk Israël en de Gemeente van God. *De Kerk is niet een of ander 'geestelijk Israël'*. (Of zij uiteindelijk toch één volk van God zullen zijn, waarbij het onderscheid tussen 'Kerk' en 'Israël' geen rol meer speelt, is een andere, meer eschatologische vraag.) Talloze verschillen tussen gereformeerden en evangelicalen zouden kunnen worden opgehelderd als er over dit punt klaarheid zou mogen komen. Ook gereformeerden die tot het inzicht komen dat de Kerk níét 'in de plaats van Israël gekomen' is, blijken vaak nog steeds verstrikt te zitten in allerlei consequenties van deze mijns inziens verkeerde leer die zij nog niet hebben doordacht en gecorrigeerd, zoals de 'geestelijk Israël'-visie, de verbondsleer (hst. 1-4) en de daarmee samenhangende babydoop (hst. 5-8). Zij wijzen met kracht het substitutionalisme (de vervangingstheologie) af,³ zonder te beseffen dat deze leer onlosmakelijk verweven is met hun verbonds- en doopleer.

Dit is een belangrijk punt. Sommigen menen dat, als zij ruimte laten voor een afzonderlijke, heel eigen toekomst van Israël in de plannen en wegen van God, zij daarmee al gebroken hebben met het substitutionalisme.⁴ Maar men hoeft zulke mensen slechts enkele vragen te stellen: Wat gebeurt er dan straks met dat bekeerde Israël? Dat wordt toch opgenomen in 'de Kerk'? De Kerk is toch nog altijd het 'geestelijk Israël'? En het nieuwe verbond, wordt dat gesloten met Israël of met de Kerk (zie § 2.4.2)? Of is dat hetzelfde, omdat de Kerk immers het 'geestelijk Israël' is, en Israël in het OT 'de Kerk' is? En de doop, die is toch in de plaats van de besnijdenis

gekomen als teken van het verbond? Wat is het principiële verschil tussen de doop die in plaats van de besnijdenis, en de Kerk die in de plaats van Israël is gekomen? Als de besnijdenis heeft ‘afgedaan’, is het dan niet consequent om te beweren dat ook Israël heeft ‘afgedaan’?

De vragen vermenigvuldigen zich hier. In welk verbond is de gedoopte baby opgenomen? Afgezien van het verbond van Noach kent de Schrift slechts verbonden die formeel met Israël (of een deel daarvan) zijn gesloten (al kunnen ook anderen door zo’n verbond gezegend worden). Paulus zegt uitdrukkelijk: ‘van *hen* zijn de verbonden’, en, kan men eraan toevoegen, van niemand anders (Rm9:4). Al deze opvattingen hangen onlosmakelijk samen met de idee van de Kerk als het ‘geestelijk Israël’. Wie dat gelooft, is een substitutionalist, ook al laat men nóg zo veel ruimte voor een massale bekering van Israël straks, en zelfs voor de landbelofte van Israël. Zelfs Augustinus liet ruimte voor een mogelijke massale bekering van Israël in de eindtijd – en was toch een substitutionalist.⁵

De verbondsleer speelt dus een wezenlijke rol in de theologische discussie tussen gereformeerden en evangelicalen. Er hangt veel van af: de visie op de Kerk, de visie op de doop, de visie op de relatie tussen God en de gelovigen. In het volgende deel van deze reeks zullen we zien dat de vragen aangaande Kerk en verbond ook van enorm eschatologisch belang zijn. Zoals Dwight Pentecost zegt:⁶ ‘Gods eschatologische programma wordt bepaald en voorgeschreven door deze [in de Schrift genoemde] verbonden en iemands eschatologische systeem wordt bepaald en beperkt door de interpretatie ervan.’ Waaraan hij zijn opvatting toevoegt dat de bijbelse verbonden sterk verschillen van de theologische verbonden zoals die zijn geponeerd door verbondstheologen.⁷ Daar komen we uiteraard uitvoerig op terug.

1.1.2 Wat is een verbond?⁸

Aan een verbond in bijbelse zin zou men de volgende zeven karaktertrekken kunnen onderscheiden:⁹

(a) *Twee partijen*. Een verbond is een relatie, betrekking, regeling, gekenmerkt door een verdrag (pact, unie, overeenkomst, covenant), waarin altijd twee partijen betrokken zijn.

(b) *God vs. mensen*. In de bijbelse verbonden is de ene partij God, de andere partij is een persoon (vaak samen met zijn nageslacht) of een zekere groep personen die door bloedbanden verbonden zijn (Israël).

(c) *Eenzijdig initiatief*. In de bijbelse verbonden is het altijd God die eenzijdig het initiatief tot een verbond neemt, nooit de mens. God nodigt een bepaalde mens of een bepaalde groep personen uit om in een verbondsrelatie met Hem te treden.

(d) *Verplichtingen*. In een verbond nemen beide partijen *verplichtingen* op zich die zij te vervullen hebben. God neemt zijn ‘verplichtingen’ *vrijwillig* op zich (zie [f]), de mens echter *legt* Hij diens verplichtingen op (zie [e] en vgl. [c]).

(e) *Gods geboden*. De mens heeft zijn plichten te *vervullen*, dat wil zeggen de voorwaarden waarop hij binnen het verbond blijvend met God verkeren kan. Deze voorwaarden zijn Gods *geboden*. Er is geen bijbels verbond zonder ge- en verboden van God.

(f) *Gods beloften*. De ‘verplichtingen’ die God op zich genomen heeft, hebben de vorm van *beloften* die Hij aan de verbondspartner doet: gemeenschap met de mens, zegeningen voor de mens. Geen bijbels verbond zonder beloften van God, die Hij ook altijd volmaakt vervult (vgl. Rm11:29).¹⁰

(g) *Oordeel en genade*. Indien de menselijke verbondspartners niet aan hun verplichtingen voldoen, brengt God de onbekeerlijke massa van zijn verbondspartners onder het oordeel. Toch vervult Hij de door Hem gedane beloften, en wel aan een ‘overblijfsel naar de verkiezing van de genade’ (vgl. Rm11:5).

Gereformeerde theologen spreken hier wel van ‘belofte en eis’, waarbij, in de mooie formulering van Jan van Genderen, Gods ‘eis’ ‘als eis van het genadeverbond [wordt] voorafgegaan en gevolgd, gedragen en omgeven door de belofte. In dit verbond is alles genade, ook de eis van geloof en bekering.’¹¹

Een ‘verbond’ in het algemeen is dus een geheel van condities ingesteld door God, op grond waarvan de mens omgang met Hem kan hebben en Hij de mens kan zegenen. Onder het ‘oude’ (mozaïsche, sinaïtische) verbond bestonden deze condities uit de mozaïsche (sinaïtische) Torah. Onder het ‘nieuwe’ verbond ligt de zaak anders; hier zouden we op drieërlei wijze over ‘condities’ kunnen spreken:

(1) Gods condities omvatten de verzoening van de ‘overtredingen onder het eerste verbond’ (Hb9:15); er kan geen nieuw verbond zijn als er geen herstel is van wat onder het eerste verbond verkeerd ging. Jezus heeft deze conditie voor de zijnen vervuld.

(2) Jezus heeft door zijn offer op het kruis een rechtvaardige grondslag gelegd voor de zegeningen van het nieuwe verbond,¹² en wel voor allen die schuilen achter dit zoenwerk van Christus, achter het ‘bloed van het verbond’.¹³ Ook deze conditie heeft Jezus voor de zijnen vervuld.

(3) Ook het nieuwe verbond kent zijn eigen Torah – want de Torah is eeuwig – en wel de Torah in haar messiaanse gestalte. Deze messiaanse Torah wordt de begunstigen van het nieuwe verbond opgelegd, maar zij is ‘niet zwaar’ (1Jh5:3; vgl. Dt30:11), want Jezus is niet alleen het grote voorbeeld voor de volbrenging ervan, maar schenkt daartoe ook de kracht van zijn Heilige Geest.¹⁴ Anders dan bij de vorige twee wordt deze conditie door Jezus niet *voor*, maar *in* ons vervuld, en wel door zijn Geest. Bij de vorige twee condities is de mens volstrekt passief, bij deze derde niet: zeggen dat Jezus deze conditie in de gelovigen vervult, is hetzelfde als te zeggen dat de *gelovigen* deze conditie vervullen, maar dan in de kracht van Jezus, door zijn Heilige Geest.

Onder het oude verbond waren de expliciet toegezegde zegeningen in wezen steeds aards en tijdelijk; zij behelsden een aards land en een aards volk, en verder allerlei zegen van materiële aard.¹⁵ Onder het nieuwe verbond gaat het óók om

materiële zegeningen: Israël – dat nog steeds een door en door aardse volk is – zal worden hersteld in het zeer aardse land Israël, het zal daar genieten, ‘een ieder onder zijn wijnstok en onder zijn vijgenboom’ (Mi4:4; Zc3:10), ze zullen een overvloed aan ‘koren, most en olie, schapen en runderen’ hebben (Jr31:12), de bergen zullen ‘druipen van jonge wijn en de heuvelen zullen vloeien van melk en alle beken van Juda zullen van water stromen’ (Jl3:18; vgl. Am9:13).

Daarnaast gaat het natuurlijk om geestelijke zegeningen: ‘dít is het verbond, dat Ik met het huis van Israël sluiten zal na deze dagen (...): Ik zal mijn wet in hun binnenste leggen en die in hun hart schrijven, Ik zal hun tot een God zijn en zij zullen Mij tot een volk zijn. Dan zullen zij niet meer een ieder zijn naaste en een ieder zijn broeder leren: “Kent de HERE”: want zij allen zullen Mij kennen, van de kleinste tot de grootste onder hen (...), want Ik zal hun ongerechtigheid vergeven en hun zonde niet meer gedenken’ (Jr31:33v.). Het gaat hier om *eeuwige* zegeningen: de beloften behelzen hier een ‘eeuwige erfenis’ (Hb9:15) en het verbond is dus ook een ‘eeuwig verbond’ (13:20).¹⁶ ‘Eeuwig’ zal men in Hb echter specifiek moeten verbinden met het messiaanse rijk: het is niet op basis van het oude, maar van het nieuwe verbond dat Gods volk uiteindelijk deel krijgt aan de zegeningen van dat rijk.¹⁷

We moeten de contrasten hier trouwens zorgvuldig formuleren: ‘aards’ staat hier wel tegenover ‘hemels’, maar het sluit het ‘geestelijke’ niet uit. Ook de ware gelovigen die leefden onder (de condities van) het oude verbond, leefden *de facto* uit de genade van God, in gemeenschap met God, hebben leven uit God en vergeving van zonden ontvangen op grond van (het bloed van) het nieuwe verbond, het bloed van Christus, en zijn gerechtvaardigd uit geloof. Deze belangrijke materie komt hieronder nader aan de orde.

1.1.3 *Synthèkè* en *diathèkè*

Het NT woord voor ‘verbond’ is niet het gewone Gr. woord *synthèkè*, dat een overeenkomst tussen twee gelijkwaardige partners inhoudt, maar *diathèkè*, een regeling die door één partij getroffen wordt ten voordele van een andere partij, zoals een testament. *Synthèkè* komt in het NT niet eens voor, en slechts enkele malen in LXX (Js30:1; Dn11:6). Blijkbaar prefereert het NT het woord *diathèkè* om het feit te onderstrepen dat de bijbelse verbonden altijd van God uitgaan. Het is afgeleid van *dia* (‘uiteen’) en *tithèmi* (‘plaatsen’) en betekent zoveel als: ‘dat wat geplaatst (ge-regeld, beschikt) is tussen twee partijen’. In het klassieke Grieks betekende het woord ‘schikking aangaande bezit door middel van een testament’ of kortweg ‘testament, schikking, overeenkomst, verdrag, verbond’. In het *koinè*-Grieks van het NT betekent het in feite uitsluitend nog ‘testament, laatste wilsbeschikking’.¹⁸ Deze betekenis blijkt duidelijk uit Hb9:16v.,¹⁹ maar ook uit Gl3:15, waar het niet gaat over een contract tussen twee gelijkwaardige partijen, maar over een *diathèkè* die door één partij bekrachtigd is en dan onschendbaar is geworden: een wilsbeschikking.

Toen de vertalers van LXX het Hebr. woord *b'rit* weergaven met *diathèkè*, zal dat inderdaad geweest zijn omdat zij zich realiseerden dat een bijbels verbond nu juist nóóit een wederzijdse overeenkomst tussen twee partijen is, maar integendeel altijd een wilsbeschikking van één partij, namelijk God, ten aanzien van een andere partij, namelijk een bepaalde groep mensen (vgl. Gl3:15,17). Het is dan ook altijd Góds verbond.²⁰ Uiteraard kon LXX het tweede element in de betekenis van *diathèkè*, namelijk het van kracht worden van een *diathèkè* op grond van de dood van de erflater, niet verdisconteren. Maar dit kan Hb nu juist wel, want het nieuwe verbond wordt van kracht door de dood van Christus, die tevens als God (de Zoon) het verbond heeft ingesteld (zie Hb9:16-18).

De Vetus Latina, de vroegste traditie van de Bijbel in Latijnse vertaling, geeft in navolging van LXX *b'rit* consequent weer met *testamentum*. In de Vulgata echter, de definitieve Latijnse bijbelvertaling, vinden we daarnaast ook *foedus* en *pactum*. Hendrik Jan de Bie stelt dat Hiëronymus zich hier heeft aangesloten bij de Griekse vertalingen van de joden Aquila en Symmachus, 'waarschijnlijk onder invloed van de joodse geleerden met wie hij in contact stond. In het jodendom van die tijd werd juist sterk de nadruk gelegd op het tweezijdig karakter van het verbond. Dat wijst op een accentverschuiving van de soevereiniteit van God naar de werkeiligheid van de mens.'²¹

De gebruikelijke vertaling van *diathèkè*, dat in LXX de gewone weergave van het Hebr. woord *b'rit* is, is zoals gezegd 'laatste wil, testament'.²² In overeenstemming daarmee spreekt Gl3:17 van een '*diathèkè* dat vroeger door God bekrachtigd is', waarbij NBG, WV, GNB en NBV *diathèkè* weergeven als 'testament', en (H)SV en TE als 'verbond'.²³ Het 'verbond' heeft hier het karakter van een 'testament' doordat van een erfenis sprake is (vs18). Net zoals een mens in zijn testament regelingen voor anderen treft, zo heeft God in een verbond dat Hij gesloten heeft, regelingen voor anderen getroffen. Net zoals een menselijke *diathèkè* alleen geëffectueerd wordt door de dood van de erflater, zo wordt Gods *diathèkè* alleen geëffectueerd op basis van de dood van Christus, die zowel erflater als erfgenaam, zowel hogepriester als offerande is (zie weer Hb9:16v.). Zelfs in het OT treedt een *diathèkè* alleen in werking op grond van de dood van een dierlijk offer.²⁴

Met name in Hb wordt de bedoeling van *diathèkè* nader duidelijk. De eerste keer dat het woord voorkomt, is in Hb7:22, 'Jezus is borg geworden van een beter verbond.' Een 'borg' of 'garant' (Gr. *engyos*) is iemand die zich wettelijk aansprakelijk stelt voor de naleving van een overeenkomst tussen twee personen.²⁵ Hij stelt zich garant voor een van de partijen of voor beide partijen, om, als een partij in gebreke blijft om aan haar verplichtingen (bijv. van financiële aard) te voldoen, deze over te nemen en uit te voeren. Iemand kan alleen borg worden als hij kan aantonen dat hij in staat is inderdaad zo nodig de verplichtingen van de overeenkomst over te nemen van de in gebreke blijvende partij. Het woord komt in de papyri veel voor.²⁶

In sommige gevallen moest de borg zich zelfs met zijn leven voor iemand garant stellen. Een voorbeeld daarvan vinden we in Sr29:15: 'Vergeet de welwillendheid van je borg niet, want hij heeft zich voor jou garant gesteld.'

Zo is Jezus borg geworden van een verbond. In het oude verbond van Sinai legde God, zoals gezegd, verplichtingen aan het volk op door middel van de Torah, maar het zondige volk faalde hopeloos en verspeelde het recht op alle zegeningen. Voor zover een deel van het volk die uiteindelijk toch ontvangt, is dat op basis van genade en bekering. Het nieuwe verbond is 'beter', want hier heeft Jezus als borg alle verplichtingen op zich genomen, dat wil zeggen: niet alleen de Torah volbracht, maar ook de hopeloze zaak van het volk op zich genomen door zijn eigen leven ervoor te geven. Daardoor is het een heel 'nieuw' verbond (Hb8:8; 9:15; 12:24), een 'eeuwig' verbond (13:20), gegrond op Jezus' bloed: het 'bloed van het verbond'.²⁷

Lutherse en gereformeerde uitleggers menen dat Jezus borg voor mensen is geworden tegenover God,²⁸ en zij hebben mijns inziens gelijk: als hogepriester op aarde heeft Hij voor de zonden van het volk verzoening gedaan en zo alle eisen van God jegens de zondige mens vervuld (2:17) én geeft Hij hun de kracht van zijn Heilige Geest om de nieuwe, messiaanse Torah²⁹ te vervullen. Andere uitleggers menen dat Jezus borg voor God is tegenover mensen,³⁰ en zij hebben mijns inziens ook gelijk: als hogepriester in de hemel is Hij de garantie dat nu ook alle zegeningen van het nieuwe verbond, die God beloofd heeft, aan het volk van God zullen toevloeien. Dat betekent voor *nu*: het naderen tot God in het hemelse heiligdom (Hb7:19-25; 10:19-22) – daarvoor is Jezus de 'bedienaar' (Gr. *leitourgos*, 'liturg') van het heiligdom (8:2) – en voor *straks*: de volledige vervulling van Gods beloften. Dat houdt in: de belofte om in de sabbatsrust van het messiaanse vrederijk in te gaan (4:1,9), de vervulling van de hoop te ontvangen (6:11v.,17v.; d.i. het messiaanse rijk), de eeuwige erfenis (d.i. het messiaanse rijk) te ontvangen (9:15). Alle garanties van het nieuwe verbond, waarover Hb8 nader uitweidt, liggen besloten in de hemelse hogepriester, verheerlijkt aan Gods rechterhand.

Jezus is borg én middelaar (Gr. *mesitès*, 8:6; 9:15; 12:24) van dat verbond geworden. De *borg* neemt de verplichtingen van het verbond op zich, de *middelaar* vormt of herstelt de relatie tussen de twee partijen. Zo behartigde Christus de 'belangen' van de mens door diens verplichtingen op zich te nemen (borg) en voor hem de offerdood te ondergaan die het falen in die verplichtingen uitdeldge (middelaar).³¹ En zo behartigde Hij de 'belangen' van God door Hem een heilige en volkomen grondslag te verschaffen waarop God de mens kan zegenen en met hem kan verkeren. Denkt men aan de betekenis die *diathèkè* voornamelijk heeft, namelijk 'testament, wilsbeschikking', dan is Christus ook de executeur testamentair, die deze wil van God ten aanzien van de mens uitvoert. Tegelijk is Hij echter ook de erflater, die door zijn dood de uitvoering van de wil mogelijk maakt. Dat zijn zijn relaties tot het verbond/testament: (a) borg, (b) middelaar, (c) executeur testamentair, (d) erflater.

1.2 HISTORISCHE ASPECTEN

1.2.1 Antieke voorbeelden

We noemen hier al enkele historische elementen in de ontwikkeling van de verbondsleer (foederologie), die deels in volgende hoofdstukken uitvoeriger aan de orde komen.

Er is veel licht geworpen op antieke verdragen die door koningen met hun vazallen gesloten werden, en die overeenkomsten met het mozaïsch verbond vertonen.³² De kern van zulke verdragen is dat de koning bepaalde voorrechten en bijstand aan zijn vazallen belooft op voorwaarde dat zij zich aan hem onderwerpen, hem dienen en hem ondersteunen in de strijd. Een voorbeeld daarvan is het verbond dat de machtige koning Nebukadnessar sloot met de tot vazal vernederde koning Sedekia (Ez17:13-15); vergelijk ook de verbonden die Israël met Egypte of Assur sloot om zich daarmee aan die landen te onderwerpen en/of er steun van te verwachten (Js28:15,18; Hs12:2). In zulke verbonden gaat het meer concreet om een aantal vaste elementen:³³

(a) *De koning van wie het verdrag uitgaat.* In de bijbelse verbonden is dit de Here God, die altijd het initiatief tot het verbond neemt. Vanwege dit eenzijdige initiatief spreken we van het *monopleurische* karakter.³⁴ Vanwege de twee betrokken partijen, die beide actief zijn, spreekt men echter tevens van het *dupleurische* karakter van het verbond. Er is dus wel degelijk sprake van intersubjectiviteit (God én mens zijn subject), niet van een subject-objectschema (waarin God subject, en de mens object zou zijn):³⁵ het is God die actief het verbond opricht en bewaart, het is de mens die het actief bewaart óf verbreekt.

(b) *De historische verhouding tussen de koning en zijn vazal.* In het sinaïtische verbond is dit de beschrijving van de weg die God tot dusver met zijn volk gegaan is. Zie vooral de aanhef van de Tien Geboden (eigenlijk Tien Woorden, Ex34:28; Dt4:13; 10:4³⁶), die volgens de joodse telling het eerste van de Tien Woorden vormt: 'Ik ben de HERE, uw God, die u uit het land Egypte, uit het diensthuis, geleid heb' (Ex20:2; Dt5:6).

(c) *Bepalingen waaraan de vazal moet voldoen.* In het sinaïtische verbond zijn dit met name de Tien Geboden/Woorden, maar ook het geheel van de Torah. We zullen zien dat deze Woorden niet de voorwaarde vormen om deel te krijgen aan het verbond, maar condities voor hen die al deel hebben aan het verbond, die zij moeten vervullen om *blijvend* in de zegeningen van het verbond te delen (hst. 2). Daarom is de onder [b] aangehaalde aanhef van de Decaloog zo belangrijk: God spreekt Israël aan als een *verlost* volk.

(d) *Zegeningen voor degenen die zich aan het verdrag houden en vervloekingen voor hen die het verdrag verbreken.* In het sinaïtische verbond denken we hier vooral aan Lv26 en Dt28v., de meest uitgebreide en overzichtelijke verhandelingen over de condities van het verbond en van de represailles die volgen bij verbreking van het verbond door Israël (vgl. Jz8:30-35).

(e) *Een opdracht dat een exemplaar van het verdrag in het heiligdom moet worden bewaard.* Bij de sluiting van het sinaïtische verbond werden de stenen tafelen in de ark des verbonds gelegd als een blijvend getuigenis (Dt10:5; 1Kn8:9; Hb9:4); zij heten dan ook de ‘tafelen der getuigenis’ (Ex31:18 enz.) en de ‘ark der getuigenis’ (25:22 enz.); er is ook sprake van de ‘tabernakel/tent der getuigenis’ (38:21 enz.).

Gewoonlijk maakte men bij een oosters verbond twee identieke exemplaren van het verdrag, bijvoorbeeld twee kleitabletten of twee stenen tabletten, een voor elke partij. Men heeft verondersteld dat de twee stenen tafelen des verbonds ook twee identieke exemplaren waren: een voor God en een voor het volk.³⁷ De Bijbel zegt immers nergens dat de Tien Geboden verdeeld waren over de twee tafelen, zoals de traditionele voorstelling wil.

(f) *Vermelding van de getuigen.* Wat het sinaïtische verbond betreft kan men hier aan de rol van de engelen denken (Hd7:38,53; Gl3:19; Hb2:2), over wier rol overigens heel wat discussie is geweest, maar dat zou ons hier te ver voeren.³⁸

We moeten bedenken dat we, wat de verbonden tussen God en mensen betreft, met metaforen te maken hebben. Dat wil zeggen: wat letterlijk geldt voor de verbonden tussen mensen en mensen, krijgt een metaforisch karakter zodra de term ‘verbond’ wordt toegepast op de relatie tussen God en de mens. Het doet dan ook ietwat vreemd aan als Dwight Pentecost benadrukt dat de bijbelse verbonden ‘letterlijke’ verbonden zijn en ‘letterlijk’ geïnterpreteerd moeten worden.³⁹ Ik begrijp, denk ik, zijn bedoeling wel – als je ‘verbonden’ al te figuurlijk opvat, kun je je er ook van afmaken en blijft er van hun zeggingskracht niet veel over – maar dat doet niets af van hun metaforisch karakter.

1.2.2 Het foederalisme

In dit en de volgende hoofdstukken zullen we zien dat de kwestie van ‘het’ verbond van speciaal belang is geworden door de enorme betekenis die de foederalisten eraan gehecht hebben. Het foederalisme (van Lat. *foedus*, ‘verbond’, waar bijv. ook federatie en federalisme⁴⁰ van afgeleid is), oftewel de verbondstheologie, is die (gereformeerde) theologie die het bijbelse begrip ‘verbond’ zo ongeveer tot uitgangspunt en grondslag van heel haar theologisch denken heeft gemaakt.

Termen als ‘verbondsleer’ en ‘verbondstheologie’ zijn dubbelzinnig. Men kan er dat onderdeel van de dogmatiek mee bedoelen dat zich bezighoudt met de bijbelse notie van ‘het verbond’, en dan is de term neutraal. Men kan er ook een bepaalde theologische stroming mee bedoelen die de bijbelse notie van ‘het verbond’ tot grondslag van haar theologie maakt, en dan is de term níét neutraal. In het eerste geval spreken we van foederologie, en in het tweede geval spreken we van foederalisme. We hebben iets dergelijks bij de term ‘theologie’ in het algemeen, die enerzijds een universiteitsvak (‘het vak theologie’), anderzijds een theologische stroming (‘de theologie van Karl Barth’, enz.) kan aanduiden. Hetzelfde geldt voor de term ‘filosofie’.

De feitelijke historisch-theologische discussie over het foederalisme komt in hoofdstuk 3 en 4 nader aan de orde; hier vermeld ik alleen welke knuppels door het gereformeerde foederalisme in het theologische hoenderhok zijn gegooid. De eerste zijn zoals gezegd de eschatologische; daarop ga ik hier niet dieper in, omdat die in het volgende deel van deze reeks aan de orde komen.

De tweede soort knuppels betreft de sacramenten, met name de doop.⁴¹ Aan gezien de doop in de hoofdstukken 5-8 uitvoerig aan de orde komt, is het goed de leer van het verbond voorop te stellen. We zullen zien dat de doop samenhangt met het joodse *mikwéh*, zoals het avondmaal met het joodse *Pèsach*, en daarmee met het oude verbond samenhangt.⁴² In Ko2:11v. wordt bovendien een relatie gesuggereerd tussen doop en besnijdenis (het 'teken' van het abrahamitische verbond, Gn17:11; vgl. Rm4:11), terwijl Jezus bij de instelling van het avondmaal uitdrukkelijk verwijst naar 'het verbond' (Mt26:28; Mc14:24) c.q. 'het nieuwe verbond' (Lc22:20; 1Ko11:25).

Zoals we zullen zien, zijn volgens foederalisten alle verbonden van na de zondeval niets anders dan onderscheiden gestalten van het ene (wat men noemt) 'genadeverbond', dat is vanaf de 'moederbelofte' van Gn3:15 tot en met het nieuwe verbond. Er is dan ook ten diepste maar één 'verbondsvolk', dat zijn al degenen die van vóór de grondlegging der wereld door God zijn uitverkoren tot het heil. Daarbij zijn foederalisten onderling verdeeld over de vraag of het 'verbondsvolk' alleen uit de uitverkorenen bestaat óf uit de uitverkorenen plus hun kinderen (van wie een deel naderhand niet uitverkoren blijkt te zijn). Anders uitgedrukt: zijn er tweeërlei kinderen in het verbond, uitverkorenen en niet-uitverkorenen, of is er maar één soort kinderen in het verbond, namelijk allen aan wie in de babydoop de verbondsbeloften worden gedaan⁴³ óf alleen de uitverkoren kinderen? Dat zijn al drie verschillende opvattingen; we zullen nog allerlei andere tegenkomen.

Als foederalisten consequent zouden zijn, zouden zij moeten wachten met te dopen totdat uit het geloof van de dopelingen genoegzaam blijkt dat zij tot de uitverkorenen behoren.⁴⁴ Geloofsdopers hebben met dit soort verstrikkingen niet te maken. Die hebben trouwens hun eigen problemen, zoals: horen de baby's van de gelovigen nu wel of niet bij de gemeente? Zo ja, op welke wijze dan? Zo nee, in welke zin horen ze 'er' dan wel bij? Dat zijn allemaal zaken die nader aan de orde komen.

Het kolossale en alleszins respectabele bouwwerk van de gereformeerde theologie is een ellips met deze twee brandpunten: de predestinatieleer en de verbondsleer. In deze visie, met haar sterke continuïteits- en universaliteitsgedachte, is er sinds de zondeval zoals gezegd maar één genadeverbond,⁴⁵ en dus ook maar één verbondsgemeenschap: de 'Kerk' van Adam tot de jongste dag.⁴⁶ Het foederalisme is dus noodzakelijk verbonden met de gedachte dat de Kerk het 'geestelijk Israël' is, en dus – in mijn optiek – met het substitutionisme (zie boven). De ecclesiologische en eschatologische consequenties van deze benadering zijn gigantisch, zoals verderop in dit deel en in het volgende deel van deze reeks duidelijk moge worden.

1.3 DE NEGEN VERBONDEN

1.3.1 Inleiding

Johan Heyns schrijft:⁴⁷ 'Er zijn theologen die menen dat zij twee, drie en zelfs vier verbonden in de Schrift kunnen onderscheiden.' Dat klinkt een evangelicaal nogal eigenaardig in de oren, want we vinden in het OT minstens negen goddelijke verbonden, met ten minste zeven of acht verbondspartners. Maar daar heeft de foederalist het helemaal niet over; hij spreekt van werkverbond, verlossingsverbond, genadeverbond, concepten die wij in de Schrift niet tegenkomen, maar die de vruchten zijn van foederalistische theorievorming (zie hst. 3). In de Bijbel gaat het in heel andere zin over verschillende verbonden. Dwight Pentecost spreekt daarbij in navolging van Charles F. Lincoln van vijf 'voornaamste verbonden': het abrahamitisch, het palestijns, het sinaïtisch, het davidisch en het nieuwe verbond.⁴⁸ Bij elk onderscheidt hij tussen het 'belang', de 'voorzieningen', het 'karakter' en de 'eschatologische implicaties' van het desbetreffende verbond. Deze laatste categorie neem ik hieronder over.

Om de reikwijdte van een verbond nauwkeurig te overzien is het erg belangrijk precies na te gaan wie de verbondspartners zijn; daarom noem ik ze in onderstaande opsomming apart. Ook geef ik, waar dat van toepassing is, aan wat het bijzondere 'verbondsteken' van elk verbond is en welke specifieke *Torah* erbij hoort. Het bestaan van zulke 'verbondstekenen' is een fenomeen dat bekend is uit antieke oriëntaalse verbonden.⁴⁹ Bijbelse voorbeelden waarbij het om niet-goddelijke verbonden gaat, zijn Abrahams zeven lammeren in Gn21:28-32 (zijn verbond met koning Abimelech), Jakobs steenhoop in 31:43-53 (zijn verbond met schoonvader Laban) en Jozua's steen in Jz24:25-27 (zijn verbond met Israël).

Waar dat relevant is, wijs ik hieronder ook steeds op het offer waarop een bepaald verbond is gebaseerd, en op de offermaaltijd die vaak bij verbondssluitingen plaatsvindt. Ook daarvoor vinden we voorbeelden bij niet-goddelijke verbonden: de maaltijd van Isaak en Abimelech (Gn26:26-30), en die van Jakob en Laban (31:44,51-54).

De negen verbonden laten zich – tamelijk grof – in drie groepen van drie verdelen:

(a) Drie verbonden die de hele wereld betreffen; zie § 1.3.2.

(b) Drie verbonden die individuele personen betreffen, maar met betekenis voor het hele volk van God; zie § 1.3.3.

(c) Drie verbonden die het volk Israël betreffen; zie § 1.3.4.

Bij deze laatste groep hoort in feite een grote groep verbonden die wij in latere tijden onder Israël aantreffen, verbonden die gesloten worden op initiatief van de geestelijk leider of koning van het volk en waarin heel het volk betrokken is.

Deze verbonden lijken van heel andere aard te zijn dan bovengenoemde verbonden, omdat hier het initiatief niet van de Here God, maar van de leider of koning uitgaat. In feite gaat het bij deze verbonden echter steeds om vernieuwingen en verdiepingen van het verbond dat van oudsher tussen God en Israël bestaat. Het gaat hierbij met name om een hernieuwde toewijding van het volk aan JHWH en zijn Torah. Ik tel er zeven (waarbij ik Ea10:3 niet noem, omdat het daar slechts gaat om één bepaald voornemen):

(1) *Jozua*: "Te dien dage sloot Jozua een verbond met het volk en stelde inzetting en recht voor hen vast te Sichem. Jozua schreef deze dingen in het wetboek Gods, en hij nam een grote steen en richtte die aldaar op, onder de terebint, op de heilige plaats des Heren. En Jozua zeide tot het gehele volk: "Zie, deze steen zal tegen ons tot getuige zijn, want hij heeft al de woorden des Heren gehoord, die Hij tot ons gesproken heeft. Daarom zal hij tot getuige tegen u zijn, opdat gij uw God niet verloochent"" (Jz24:25-27). Dit lijkt een 'horizontaal' verbond: tussen Jozua en het volk, maar ten diepste gaat het uiteraard om het 'verticale' verbond tussen God en zijn volk.

(2) *David*: 'Dus kwamen alle oudsten van Israël bij de koning te Hebron, en David sloot met hen voor het aangezicht des Heren te Hebron een verbond; daarop zalfden zij David tot koning over Israël, naar het woord des Heren door de dienst van Samuël' (1Kr11:3). Ook hier is het 'horizontale' verbond ondergeschikt aan het 'verticale' verbond tussen God en David, en tussen God en Israël.

(3) *Asa*: 'Hij riep geheel Juda en Benjamin bijeen (...) en zij kwamen bijeen te Jeruzalem in de derde maand van het vijftiende jaar der regering van Asa en offerden aan de Here op die dag van de buit die zij meegebracht hadden (...). Zij gingen een verbond aan, dat zij de Here, de God hunner vaders, zouden zoeken met hun gehele hart en met hun gehele ziel; en ieder die de Here, de God van Israël, niet zou zoeken, moest ter dood gebracht worden, zowel klein als groot, zowel man als vrouw. Zij zwoeren de Here met luider stem en onder gejuich, en onder het geschal van trompetten en horens. Geheel Juda verheugde zich over de eed, want met geheel hun hart hadden zij gezworen, met geheel hun wil hadden zij de Here gezocht en Hij had zich door hen laten vinden; Hij gaf hun vrede aan alle kanten' (2Kr15:9-15). Hier staat het 'verticale' aspect duidelijker op de voorgrond.

(4) *Joas*: 'Toen sloot de gehele gemeente een verbond met de koning in het huis Gods en [Jojada] zeide tot hen: "Zie, de zoon des konings [= Joas] zal regeren, zoals de Here aangaande de zonen van David gesproken heeft"" (2Kr23:3). 'Horizontaal', in dienst van het 'verticale' verbond.

(5) *Hizkia*: 'Thans is het mijn voornemen een verbond te sluiten met de Here, de God van Israël, opdat zijn brandende toorn zich van ons afwende. Mijn zonen [= priesters en Levieten], weest thans niet nalatig, want u heeft de Here verkoren om in zijn dienst te staan, om zijn dienaren te zijn en aan Hem te offeren' (2Kr29:10v.). 'Verticaal'.

(6) *Josia*: 'De koning ging naar het huis des Heren, en met hem al de mannen van Juda en al de inwoners van Jeruzalem, de priesters, de profeten en het gehele volk, van klein tot groot. Hij las te hunnen aanhoren al de woorden van het boek des verbonds dat in het huis des Heren gevonden was. Toen ging de koning staan bij de zuil en sloot een verbond voor het aangezicht des Heren, dat men de Here zou volgen en van ganser harte en ganser ziele zijn geboden, getuigenissen en inzettingen zou houden en de woorden van dit verbond, die in dit boek geschreven waren, zou gestand doen. En het gehele volk trad tot het verbond toe' (2Kn23:2v.). 'Verticaal'.

(7) *Nehemia*: 'Op grond van dit alles sluiten wij een vast verbond en stellen het op schrift, en onze oversten, onze Levieten, onze priesters zetten hun zegel eronder' (Ne9:38). 'Verticaal'.

Daarnaast zijn er natuurlijk allerlei andere verbonden in het OT te vinden, die geen goddelijke (door God met de mens gesloten) verbonden zijn. Ze kunnen echter wel dienen om te begrijpen hoe het begrip ‘verbond’ in het OT functioneert. Opvallende (positieve en negatieve) voorbeelden zijn de volgende verbonden:

(1) *Positief*: het verbond tussen (a) Abraham en Abimelech, (b) Isaak en Abimelech, (c) Jakob en Laban, (d) Jonatan en David; een heel speciale categorie (e) vormt het huwelijk (‘het verbond van haar God’).⁵⁰

(2) *Negatief*: het verbond tussen (a) Jozua/Israël en Gibeon, (b) het voorgestelde verbond tussen de stad Jabes en koning Nachas, (c) Asa en Benhadad, (d) Achab en Benhadad, (e) Josafat en Achazja, (f) Jeruzalem en de ‘dood’/het ‘dodenrijk’ (lees: Egypte), (g) Israël en Assur.⁵¹

1.3.2 Drie verbonden met de wereld

In de eerste categorie (verbonden die de hele wereld betreffen) vinden we de volgende drie verbonden:

(1) *Verbond met de hemellichamen*, ruimer: *met de schepping*, zoals Jr33:25 zegt: ‘mijn verbond aangaande de dag en de nacht, de verordeningen van hemel en aarde’, dat is: met betrekking tot zon, maan en sterren (vgl. vs20). In Ps89:3v. (vgl. vs36-38) is er een parallel tussen de trouw van God die tot uitdrukking komt in de vaste maat van de hemellichamen en de trouw aan zijn verbond met David (zie § 1.3.3, nr. 3). Dit laat zien dat de mens toch het eigenlijke object van dit verbond is: Gods trouw aan het firmament is garantie voor zijn belofte van trouw aan mensen op aarde. Zo goed als Hij vrijelijk over de hemellichamen beschikt (vgl. Jb9:7; Mt5:45), zo machtig is Hij om zijn beloften aan Israël gestand te doen. Ook los van de beloften is God trouw jegens de mensheid en toont dat door de hemellichamen: ‘Hij laat zijn zon opgaan over bozen en goeden’ (Mt5:45).

Partner: in beperkte zin Israël, speciaal het huis van David, maar in bredere zin betreft dit verbond de hele mensheid, ja, de hele schepping.

Verbondsteken: er steekt, zoals gezegd, iets dubbelzinnigs in dit verbond, want het is een verbond mét de hemellichamen, maar bedoeld vóór de mens. Vanuit dat gezichtspunt bezien kan men zeggen dat zon, maan en sterren hier verbondsteken van Gods trouw jegens de mens zijn.

Tegenwoordige zegen: een bewijs van de vastheid van Gods beloften.

Eschatologische betekenis: Gods trouw aan David resp. aan zijn huis resp. aan heel Israël resp. aan de hele schepping vindt haar vervulling in het messiaanse rijk.

(2) *Verbond met Adam*, en in hem met de hele – toen toekomstige – mensheid. In Gn1-5 is niet expliciet van een verbond sprake; de enige suggestie in die richting wordt ontleend aan Hs6:7: ‘zij hebben als Adam het verbond overtreden’ (vgl. [H]SV,

WV). GNB en NBV denken hierbij aan een stad Adam,⁵² maar NBV (noot) laat de mogelijkheid open dat hier aan de persoon Adam is gedacht. KJV vertaalt echter *like men*, 'als mensen' (vgl. NIV nt).⁵³ Men kan ook nog van mening verschillen over de vraag wat met dit eventuele verbond met Adam dan precies bedoeld wordt: Gaat het om het gepostuleerde 'werkverbond' van vóór de zondeval, waarin Gods zegen afhankelijk werd gesteld van de gehoorzaamheid van de mens (zie onder)? Óf gaat het om het vermeende 'genadeverbond', dat na de zondeval impliciet een aanvang neemt met de 'moederbelofte' van Gn3:15 en zich vervolgens steeds weer in andere gedaante manifesteert (zie de hierna te noemen verbonden)?

Partner: Adam (& Eva), en in hem/hen de hele mensheid.

Sacrificiële basis: als men bij dit verbond aan de *postlapsarische* Adam denkt, kan men in de 'klederen van vellen' (Gn3:21) de eerste (vage) heenwijzing zien naar het offer als basis voor Gods verbonden.⁵⁴

Torah: de vijf geboden van de adamitische Torah:⁵⁵ (a) 'Weest vruchtbaar en wordt talrijk' (Gn1:28a); (b) onderwerpt, heerst over, de aarde en de dieren (vs28b); (c) 'het zaaddragend gewas (...) zal u tot spijze dienen' (vs29); (d) bewerk en bewaar de hof van Eden (impliciet in 2:15); (e) 'van de boom der kennis van goed en kwaad zult gij niet eten, want ten dage dat gij daarvan eet, zult gij voorzeker sterven' (2:16v).⁵⁶

Verbondsteken: als we hier al een dergelijk teken zouden kunnen onderscheiden, zou dat (als men bij het verbond aan de *prelapsarische* Adam denkt) alleen de levensboom kunnen zijn: Gods garantie voor eeuwigdurend gelukkig leven op aarde, zolang de mens zijn kant van het verbond zou houden (vgl. Gn3:22, 'Zie, de mens is geworden als Onze één door de kennis van goed en kwaad; nu dan, laat hij zijn hand niet uitstrekken en ook van de boom des levens nemen en eten, zodat hij in eeuwigheid zou leven').⁵⁷ Wat de *postlapsarische* Adam betreft denk ik opnieuw aan de 'klederen van vellen'.

Verbondsmaltijd: in zekere zin zou men ook hier aan de levensboom kunnen denken; de verbondsbreuk betekent dat de mens van deze boom verstoten wordt.

Tegenwoordige zegen: alle zegen van het nieuwe verbond is ten diepste vernieuwing, uitbreiding en verdieping van de paradijsbelofte (Gn3:15).

Eschatologische betekenis: de levensboom vindt zijn vervulling in Christus c.q. in het messiaanse rijk: 'In het midden van haar straat en aan beide zijden van de rivier was de boom van het leven, die twaalf vruchten draagt en elke maand zijn vrucht geeft; en de bladeren van de boom zijn tot genezing van de naties' (Op22:2).

(3) *Verbond met Noach*, in feite: met de hele mensheid van na de zondvloed, ja, met alle 'levende wezens' (Gn9:9-17). God belooft dat Hij zijn schepselen nooit meer door water zal verdelgen. Het is een 'eeuwig verbond' (Gn9:16), dat is een verbond dat geldig blijft zolang de aarde bestaat.⁵⁸

Partner: Noach, en in hem alle levende wezens ('universeel' verbond). Mogelijk is dit hetzelfde als 'mijn verbond, dat Ik met alle volken gesloten had' (Zc11:10).⁵⁹

Sacrificiële basis: het brandoffer dat Noach bracht van alle reine dieren en waarvan de liefelijke geur tot God opsteeg (Gn8:20v.).

Torah: de vier geboden van de noachitische Torah, waarvan het derde en vierde nieuw zijn:⁶⁰ (a) 'Weest vruchtbaar, wordt talrijk en vervult de aarde' (Gn9:1; vgl. vs7); (b) heerschappij over al het gedierte der aarde en over al het gevogelte des hemels, al wat zich op de aardbodem roert en alle vissen der zee (vs2); (c) 'Alles wat zich roert, wat leeft, zal u tot spijs zijn; Ik heb het u alles gegeven evenals het groene kruid. Alleen vlees met zijn ziel, zijn bloed, zult gij niet eten' (vs3v.); (d) 'Ik zal uw eigen bloed eisen; van al het gedierte zal Ik het eisen en van de mensen onderling zal Ik het leven des mensen eisen. Wie des mensen bloed vergiet, diens bloed zal door de mens vergoten worden' (vs5v.).

Verbondsteken: het teken van het noachitische verbond is de regenboog (Gn9:12v., 'Dit is het teken van het verbond dat Ik geef tussen Mij en u en alle levende wezens die bij u zijn, voor alle volgende geslachten: mijn boog stel Ik in de wolken, opdat die tot een teken zij van het verbond tussen Mij en de aarde').⁶¹

Tegenwoordige zegen: de belofte dat God de aarde niet opnieuw door water zal verdelgen (Gn9:14v.); de belofte van zegen voor de 'Jafetieten' (lees: de westerse heidenen) in de 'tenten van Sem' (lees: Israël, Sems voornaamste nazaten; vs27).

Eschatologische betekenis: Gods trouw aan de schepping houdt stand zolang de huidige aarde voortduurt. Nimmer heeft God de aarde opnieuw door water verdelgd. Wel geldt het volgende: 'moedwillig is hun [= de spotters] dit onbekend, dat door het woord van God de hemelen van oudsher waren en een aarde bestaande uit water en door water, waardoor de toenmalige wereld, door water overstroomd, vergaan is. Maar de tegenwoordige hemelen en de aarde zijn door hetzelfde woord opgespaard voor het vuur en worden bewaard tot de dag van het oordeel en van de ondergang van de goddeloze mensen. (...) de dag van de Heer zal komen als een dief, waarop de hemelen met gedruis zullen voorbijgaan en de elementen brandend vergaan en de aarde en de werken daarop zullen gevonden worden. (...) de komst van de dag van God (...), ter wille waarvan de hemelen in vuur gezet zullen vergaan en de elementen brandend zullen wegsmelten. Wij echter verwachten naar zijn belofte nieuwe hemelen en een nieuwe aarde waar gerechtigheid woont' (2Pt3:5-13). In de toekomst dus geen wateroordeel meer, maar wel een vuuroordeel.

1.3.3 Drie individuele verbonden

Uiteraard hebben indelingen altijd maar betrekkelijke waarde. De verbonden met Adam en Noach waren in zekere zin ook individueel, maar zij hadden toch – omdat Adam en Noach hoofden van het hele mensengeslacht waren – betekenis voor de hele mensheid. Ook de hierna volgende verbonden zijn met enkelingen gesloten,

met hen veel meer persoonlijk dan de verbonden met Adam en Noach. Het verbond met Abraham had echter niet slechts voor hemzelf betekenis, maar voor heel zijn (lichamelijk én geestelijk) nageslacht, ja, voor 'alle geslachten van de aardbodem'. De verbonden met Levi en David hadden eveneens een sterk persoonlijk karakter, maar golden eveneens het hele volk Israël, en het verbond met David via Israël en de grote zoon van David zelfs de hele wereld.

(1) *Verbond met Abram*, met een belofte die een rijk nageslacht inhoudt dat eens het land Kanaän zal bezitten (Gn15:18). Dit verbond wordt nader uitgewerkt in Gn17. Abram (*Av-ram* = 'verheven vader') heet nu Abraham (*Abir-hamôn* = 'vader van een menigte'), met een belofte dat een 'menigte' volken uit hem zou voortkomen.⁶² Volgens Rm4:11v. impliceert dit ook een geestelijk nageslacht, dat zijn mensen die wandelen in hetzelfde geloof als Abraham. In ruimere zin is het 't *verbond met 'de vaderen'* (Rm9:5): Abraham, Isaak en Jakob.⁶³ Het is eveneens een 'eeuwig verbond' (Gn17:7,13,19).

Partner: Abraham en al zijn nageslacht, zowel fysiek (teken: de fysieke besnijdenis) als geestelijk (teken: niet de doop, maar de geestelijke besnijdenis; zie § 6.1.2 en 6.2) (objectief een 'universeel' verbond – 'met/u zullen alle geslachten des aardbodems gezegend worden'⁶⁴ – maar subjectief een 'particulier' verbond, d.i. slechts bestemd voor een deel van de mensheid⁶⁵).

Sacrificiële basis: het offer dat Abram bracht, waarbij de offerdieren in twee helften werden gesneden⁶⁶ en tegenover elkaar werden gelegd, zodat een 'bloedstraat'⁶⁷ ontstond, waar een vurige fakkel doorheen ging (Gn15:9-11,17-21). De bloedstraat gaan betekent: als ik mij niet aan mijn verbondsverplichtingen houd, moge ik gedood worden, net als deze dieren (vgl. Jr34:18-20).⁶⁸

Torah: de drie geboden van de abrahamitische Torah:⁶⁹ (a) 'wees onberispelijk' (Gn17:1); (b) 'Al wat mannelijk bij u is, worde besneden; (...) dat zal u tot een teken van het verbond zijn tussen Mij en u' (vs10v.; zie verder vs12-14); (c) 'Ik heb hem [= Abraham] gekend, opdat hij gebieden zou, dat zijn zonen en zijn huis na hem de weg des HEREN zouden bewaren door gerechtigheid en recht te doen, opdat de HERE aan Abraham vervulle wat Hij over hem gesproken heeft' (18:19). Vergelijk 26:5, '(...) omdat Abraham naar Mij geluisterd en mijn dienst in acht genomen heeft: mijn geboden, mijn inzettingen en mijn wetten (*torot*)'.

Verbondsteken: het teken van dit verbond is de besnijdenis, die in Gn17 voltrokken wordt aan alle mannen in Abrahams huishouden en ná Gn17 aan alle zonen van verbondspartners, waarmee deze zonen zelf verbondspartners worden (Gn17:11,14, 'gij zult het vlees van uw voorhuid laten besnijden, en dat zal tot een teken van het verbond zijn tussen Mij en u. [...] En de onbesnedene, de man namelijk, die het vlees van zijn voorhuid niet laat besnijden, die mens zal uitgeroeid worden uit zijn volksenoten: hij heeft mijn verbond verbroken'). In Hd7:8 spreekt Stefanus daarom van 'het verbond van [= gekarakteriseerd door] de besnijdenis'.⁷⁰

Verbondsmaaltime: ik denk hier bij uitstek aan de maaltijd die Abraham hield met de drie personen die hem bezochten, van wie één bekend werd als JHWH (zo men wil: JHWH openbaarde zich in het bijzonder door een van hen), en waarin de verbondsbelofte van de lijfelijke zoon bevestigd werd (Gn18:1-15).

Tegenwoordige zegen: de zegen van Abraham voor de volken (Gl3:8v,14) is alle geestelijke zegen die Jezusgelovigen vandaag genieten, *behalve* de typische zegeningen van de Gemeente, die daarboven uitgaan (zie § 4.5); *in concreto* is het met name de rechtvaardiging uit geloof (vs6-9; Rm4).

Eschatologische betekenis: het abrahamitisch verbond is, hoewel niet identiek met alle verdere verbonden, er wel de grondslag en het uitgangspunt voor. Daarom wordt in verband met het messiaanse rijk en het herstel van Israël bijvoorbeeld gezegd: 'Hij zal zich wederom over ons ontfermen, Hij zal onze ongerechtigheden vertreden. Ja, Gij zult al onze zonden werpen in de diepten der zee. Gij zult trouw bewijzen aan Jakob, goedertierenheid aan Abraham, gelijk Gij van oude dagen af aan onze vaders hebt gezworen' (Mi7:19v.).

(2) *Verbond met Levi*, als stamvader van de Levieten en met name de aäronitische familie (Ml2:4v,8, 'verbond met Levi'); meer specifiek *met Pinechas*, de kleinzoon van Aäron: 'Pinechas (...) heeft mijn toorn van de Israëlieten afgewend, doordat hij met een ijver voor Mij in hun midden heeft geijverd, zodat Ik de Israëlieten in mijn ijver niet heb verdelgd. Zeg daarom: "Zie, Ik geef hem mijn verbond des vredes, opdat het voor hem en zijn nakomelingen tot een verbond van een altoosdurend priesterschap zij, omdat hij voor zijn God geijverd en over de Israëlieten verzoening gedaan heeft"' (Nm25:11-13).

Vergelijk ook Dt33:8,11: 'Van Levi zeide hij: "Uw [= Gods] Tummim en Urim [zie Ex28:30] behoren de man toe die uw gunstgenoot is, die Gij bij Massa op de proef gesteld hebt, met wie Gij getwist hebt bij de wateren van Meriba [zie Ex17:7]; die van zijn vader en zijn moeder zeide: 'ik zie hen niet'; zijn broeders wilde hij niet kennen en van zijn kinderen wilde hij niet weten [zie Ex32:26-29]. Want zij onderhouden uw woord en bewaren uw verbond; zij onderwijzen Jakob uw verordeningen, Israël uw wet; zij doen reukwerk in uw neus opstijgen en leggen het brandoffer op uw altaar. Zegen, Here, zijn kracht en zie het werk zijner handen met welgevallen aan. Verpletter de lendenen van zijn tegenstanders en van wie hem haten, zodat zij niet meer kunnen opstaan.'"

Het belang van dit levitisch verbond is de garantie van een 'altoosdurend' levitisch priesterschap voor Israël (zie onder).

Partner: Levi, en in hem de Levieten, meer specifiek het huis van Aäron (zie boven).

Torah: de twee geboden van de levitische Torah (speciaal voor de priesters): (a) de dienst van de tabernakel: 'Ik gaf de Levieten uit de Israëlieten als geschonkenen aan Aäron en zijn zonen, om de dienst der Israëlieten bij de tent der samenkomst

te verrichten, en om verzoening te doen over de Israëlieten, opdat er geen plaag zij onder de Israëlieten, wanneer de Israëlieten tot het heilige zouden naderen (Nm8:19; vgl. 1:50-53; 1Kr6:48); (b) de onderwijzing van de mozaïsche Torah: 'zij onderwijzen Jakob uw verordeningen, Israël uw wet; zij doen reukwerk in uw neus opstijgen en leggen het brandoffer op uw altaar' (Dt33:10).

Verbondsteken: wellicht kan men zeggen dat het teken van het levitische verbond de levitische (hoge)priester zelf is (vgl. iets dergelijks bij het volgende verbond).

Eschatologische betekenis: de nazaten van Pinechas, nader: van de tijdens David levende priester Sadok, zullen ook in de millenniaale tempel dienen.⁷¹

(3) *Verbond met David*: God heeft 'mij een eeuwig verbond gegeven, geordend in alles en verzekerd. Want al mijn heil en alle welbehagen, zou Hij die niet laten uitspruiten?'⁷² Het belang ervan is de garantie van een 'eeuwig' koningschap voor Israël, een eeuwige band tussen het uitverkoren volk, het beloofde land, de uitverkoren stad (Jeruzalem, 'Sion') en de uitverkoren koninklijke familie. Dit koningschap vindt zijn uiteindelijke vervulling in Messias Jezus, dé zoon van David bij uitstek.⁷³

Partner: David en zijn 'huis', dat is met name zijn koninklijke opvolgers, met als culminatiepunt Christus, die soms zélf 'David' wordt genoemd.⁷⁴

Sacrificiële basis: (a) de offers die David bracht toen hij de ark naar Sion had gebracht (2Sm6:17); (b) zijn offers op de dorsvloer van Arauna, de latere plaats van de tempel (24:24v.); (c) de offers die koning Salomo laat brengen bij de inwijding van de tempel (1Kn8:62-64). In ieder geval is het davidisch verbond nauw verbonden met de verkiezing van de stad Jeruzalem ('Sion') en de tempel; de drie vormen voor altijd een onverbreekelijke trits: koning/troon, stad en tempel.

Torah: de davidische Torah: 'Ik zal hem [= Davids zoon] tot een vader zijn, en hij zal Mij tot een zoon zijn. Wanneer hij ongerechtigheid bedrijft, zal Ik hem tuchtigen met een roede der mensen en met slagen der mensenkinderen' (2Sm7:14). 'Indien zijn [= Davids] zonen mijn wet verlaten, en niet naar mijn verordeningen wandelen; indien zij mijn inzettingen ontwijden, en mijn geboden niet onderhouden, dan zal Ik hun overtreding met de roede bezoeken, en hun ongerechtigheid met plagen' (Ps89:31-33).

Verbondsteken: wellicht kan men zeggen dat het teken van het davidische verbond de davidische koning zelf is, die nooit zal ontbreken op de troon van David.⁷⁵ Zolang er geen davidische koning op de troon zit, is als het ware de (thans onzichtbare) troon zelf het verbondsteken.

Eschatologische betekenis: als zoon van David zal Christus de troon van zijn vader David ontvangen (Lc1:32). 'De HERE heeft David een dure eed gezworen, waarop Hij niet terugkomt: "Een van uw lijfelijke zonen zal Ik op uw troon zetten. (...)" Want de HERE heeft Sion verkoren, Hij heeft het zich ter woning begeerd: "Dit is mijn rustplaats voor immer, hier zal Ik wonen, want haar heb Ik begeerd. (...)" Daar

zal Ik voor David een hoorn doen uitspruiten, Ik zal voor mijn gezalfde een lamp bereiden; zijn vijanden zal Ik met schaamte bekleden, maar op hem zal zijn kroon blinken' (Ps132:11-18). 'Want een Kind is ons geboren, een Zoon is ons gegeven, en de heerschappij rust op zijn schouder en men noemt hem Wonderbare Raadsman, Sterke God, Eeuwige Vader, Vredevorst. Groot zal de heerschappij zijn en eindeloos de vrede op de troon van David en over zijn koninkrijk, doordat hij het sticht en grondvest met recht en gerechtigheid, van nu aan tot in eeuwigheid. De ijver van de HERE der heerscharen zal dit doen' (Js9:5v).

1.3.4 Drie verbonden met Israël

Het is natuurlijk ontegenzeggelijk waar dat de navolgende drie verbonden een continuüm vormen: het palestijns verbond is een vernieuwing van het sinaïtisch verbond. Toch is het meer dan dat, doordat in dat palestijnse verbond niet zozeer de sabbat (als in het sinaïtisch verbond) als wel het beloofde land Kanaän centraal staat. Het palestijns verbond is dan ook exclusief Israëlitisch. Het nieuwe verbond daarentegen wordt weliswaar formeel met Israël gesloten, maar heeft tegelijk betekenis voor de hele (vernieuwde) mensheid.

(1) *Sinaïtisch verbond met Israël*, dat is niet langer met een enkele persoon (en eventueel vele mensen die in hem begrepen zijn), maar met een heel volk, in de hoedanigheid van 'volk Gods', verbondsvolk.⁷⁶ Het is een 'altoosdurend' of 'eeuwig' verbond', dat is: een verbond waarvan de geldigheid eeuwig voortduurt (Ex31:16; vgl. Lv24:8; Js24:5).⁷⁷ Dat kan natuurlijk alleen zo worden opgevat dat het uiteindelijk opgaat in het nieuwe verbond.

Partner: de twaalf stammen van Israël, en niemand anders.

Sacrificiële basis: de brand- en vredeoffers die de jongelingen van Israël (als voorlopers van de priesters; vgl. Nm3:11-13,40-51) brachten en waarvan het 'bloed van het verbond dat de HERE met u sluit', op het volk werd gesprekend (Ex24:4-8).

Torah: de mozaïsche of sinaïtische Torah, vooral samengevat in de Tien Woorden (Ex20:1-17), mét aankondiging van represailles bij een eventuele verbondsbreuk (Lv26:14-39).

Verbondsteken: de sabbat; zoals Ex31:13-17 zegt: 'mijn sabbatten moet gij onderhouden, want dat is een teken tussen Mij en u, van geslacht tot geslacht, zodat gij weet, dat Ik de HERE ben, die u heilig. Gij zult de sabbat onderhouden, want deze is iets heiligs voor u (...). De Israëlieten zullen de sabbat onderhouden, door de sabbat te vieren, zij en hun nageslacht, als een altoosdurend verbond. Tussen Mij en de Israëlieten is deze een teken voor altoos, want in zes dagen heeft de HERE de hemel en de aarde gemaakt, en op de zevende dag heeft Hij gerust en adem geschapt.' Leg dit naast Ez20:12,20: 'Ook gaf Ik hun mijn sabbatten als een teken tussen Mij en hen, opdat zij zouden weten, dat Ik, de HERE, hen heilig. (...) Heiligt mijn sabbatten,

dan zullen deze een teken zijn tussen Mij en u, opdat gij weet, dat Ik, de HERE, uw God ben.'

Het is opvallend hoe vaak het sabbatsgebod in de sinaïtische Torah genoemd wordt, ook zonder vermelding van het woord 'teken'.⁷⁸

Verbondsmoedertijd: hier denken we aan de wonderlijke woorden in Ex24:8-11: 'Toen nam Mozes het bloed en spregde het op het volk en hij zeide: "Zie, het bloed van het verbond dat de HERE met u sluit, op grond van al deze woorden." En Mozes klom op met Aäron, Nadab en Abihu en zeventig van de oudsten van Israël. En zij zagen de God van Israël en het was alsof onder zijn voeten een plaveisel lag van lazuur, als de hemel zelf in klaarheid. Maar tot de vooraanstaanden der Israëlieten strekte Hij zijn hand niet uit; zij aanschouwden God en zij aten en dronken.'

Tegenwoordige zegen: deze wordt zichtbaar in het 'nieuwe' verbond, dat de vernieuwing van het sinaïtische verbond is (zie onder).

Eschatologische betekenis: idem.

(2) *Palestijns verbond met Israël*, dat is een vernieuwing van het voorgaande verbond, nu speciaal met het oog op het beloofde land, Kanaän (Dt29:1,9,12,14).

Partner: de twaalf stammen van Israël, en wel gezien als in bezit van het beloofde land.

Torah: herhaling van de Tien Woorden (Dt5:5-21), en daarmee van de hele mozaïsche Torah, mét aankondiging van represailles ingeval van verbondsbreuk (29:18-28).

Verbondsteken: het teken van dit verbond, al wordt het nooit expliciet zo genoemd, kan niet anders dan het land zelf zijn: zolang dat aan Israël toebehoort – en dat is 'eeuwig',⁷⁹ ook al is Israël er om zijn zonden meermalen uit verdreven – zolang geldt dit verbond. Zo beloofde God Abram al: 'het gehele land dat gij ziet, zal Ik u en uw nageslacht voor altoos geven' (Gn13:15), en aan Abraham: 'Ik zal aan u en uw nageslacht het land, waarin gij als vreemdeling vertoeft, het ganse land Kanaän, tot een altoosduurende bezitting geven.'⁸⁰ David zei tegen zijn zoon Salomo: 'Onderhoudt en onderzoekt alle geboden van de HERE, uw God, opdat gij dit goede land moogt bezitten, en voor altijd geven tot een erfenis aan uw zonen na u' (1Kr28:8).

Eschatologische betekenis: met dit laatste wordt ook de betekenis van het palestijnse verbond voor het messiaanse vrederijk zichtbaar: de landbelofte heeft een 'altoosduurende' geldigheid. Er kan geen messiaans vrederijk zijn zonder een hersteld Israël in zijn eigen land (zie het volgende verbond).

(3) *Nieuwe verbond met Israël*: 'Zie, de dagen komen, (...) dat Ik met het huis van Israël en het huis van Juda een nieuw verbond sluiten zal. (...) dít is het verbond dat Ik met het huis van Israël sluiten zal na deze dagen (...): Ik zal mijn wet in hun binnenste leggen en die in hun hart schrijven, Ik zal hun tot een God zijn en zij zullen

Mij tot een volk zijn. Dan zullen zij niet meer een ieder zijn naaste en een ieder zijn broeder leren: "Kent de HERE": want zij allen zullen Mij kennen, van de kleinste tot de grootste onder hen (...), want Ik zal hun ongerechtigheid vergeven en hun zonde niet meer gedenken.⁸¹ Ook dit is – en hier is dat vanzelfsprekender dan ooit – een 'eeuwig verbond'.⁸² Hoewel het in beginsel met Israël gesloten wordt, heeft het een draagwijdte die geldt voor alle volken.⁸³ Dat is echter heel iets anders dan dat de verbondspartner in het nieuwe verbond een 'nieuw volk Gods' zou zijn, waarbij de band 'zuiver innerlijk' is.⁸⁴ De verbondspartner is niet een of ander 'geestelijk Israël', maar het etnische Israël; hoogstens kan men zeggen dat de gelovige niet-Joden onder het 'dak' of het 'erf' van dit verbond worden toegelaten.

Partner: strikt genomen alleen de twaalf stammen van Israël, maar de zegen van het verbond strekt zich uit tot alle volken (vgl. Js56:6v., 'de vreemdelingen die zich bij de HERE aansloten om Hem te dienen en om de naam des HEREN lief te hebben, om Hem tot knechten te zijn, allen die de sabbat onderhouden zodat zij hem niet ontheiligen, en die vasthouden aan mijn verbond: hen zal Ik brengen naar mijn heilige berg en Ik zal hun vreugde bereiden in mijn bedehuis; hun brandoffers en hun slachtoffers zullen welgevallig zijn op mijn altaar, want mijn huis zal een bedehuis heten voor alle volken').

Sacrificiële basis: het offer van Christus (Hb8v.).

Torah: de messiaanse Torah (Mt5-7 en andere plaatsen)⁸⁵ en de millennialle Torah (Ez44-46).⁸⁶

Verbondsteken: zoals men de levitische priester en de davidische koning zelf het teken van het levitische resp. het davidische verbond zou kunnen noemen, zo is Christus, de borg en middelaar van het nieuwe verbond,⁸⁷ zelf het 'teken' van dat verbond. In dat verband kan men zeggen dat ál de genoemde verbondstekenen eschatologische betekenis hebben: de gerechtelijke heerlijkheid van God wordt vergeleken met de regenboog (Ez1:28; Op4:3; 10:1), de besnijdenis en de sabbat worden gecontinueerd in het messiaanse rijk⁸⁸ en de davidische Messias zal regeren op Davids troon, ja, Koning-Priester zijn op zijn troon.⁸⁹

Verbondsmaltijd: in de tegenwoordige bedeling denken we hier aan het avondmaal: 'Evenzo ook de drinkbeker na de maaltijd, en Hij zei: "Deze drinkbeker is het nieuwe verbond in mijn bloed; doet dit, zo dikwijls u die drinkt, tot mijn gedachtenis"' (1Ko11:25). Wat het messiaanse vrederijk betreft denken we aan Js25:6-9: 'de HERE der heerscharen zal op deze berg voor alle volken een feestmaal van vette spijzen aanrichten, een feestmaal van belegen wijnen: van mergrijke, vette spijzen, van gezuiverde, belegen wijnen. En Hij zal op deze berg de sluier vernietigen die alle natiën omsluit, en de bedekking waarmee alle volken bedekt zijn. Hij zal voor eeuwig de dood vernietigen, en de Here HERE zal de tranen van alle aangezichten afwissen en de smaad van zijn volk zal Hij van de gehele aarde verwijderen, want de HERE heeft het gesproken. En men zal te dien dage zeggen: "Zie, deze is onze God,

van wie wij hoopten, dat Hij ons zou verlossen; dit is de HERE, op wie wij hoopten; laten wij juichen en ons verblijden over de verlossing die Hij geeft.”

Tegenwoordige zegen: alle geestelijke zegeningen die christgelovigen vandaag in Christus ontvangen hebben en genieten, afgezien van bepaalde, specifiek-christelijke zegeningen die boven het nieuwe verbond uitgaan (het huis van de Vader, het ‘eeuwige leven’ in johanneïsche zin, de Gemeente als het lichaam van Christus, de bruid van het Lam; zie § 4.4.4).⁹⁰

Eschatologische betekenis: het nieuwe verbond ís om zo te zeggen een en al eschatologie. Het gaat om de ‘tijden (Gr. *kairoi*) van verkwikking’ c.q. de ‘tijden (*chronoi*) van de herstelling van alle dingen’ (Hd3:19,21), ‘de bedeling van de volheid der tijden (*kairoi*)’ (Ef1:10). Het gaat om het herstel van Israël in zijn eigen land, en in dit volk om zegen voor alle volken van de aarde (vgl. Gn22:18), om vrede en gerechtigheid: ‘En het zal geschieden in het laatste der dagen: dan zal de berg van het huis des HEREN vaststaan als de hoogste der bergen, en hij zal verheven zijn boven de heuvelen. En alle volkeren zullen derwaarts heenstromen en vele natiën zullen optrekken en zeggen: “Komt, laten wij opgaan naar de berg des HEREN, naar het huis van de God Jakobs, opdat Hij ons lere aangaande zijn wegen en opdat wij zijn paden bewandelen.” Want uit Sion zal de wet uitgaan en des HEREN woord uit Jeruzalem. En Hij zal richten tussen volk en volk en rechtspreken over machtige natiën. Dan zullen zij hun zwaarden tot ploegscharen omsmeden en hun speren tot snoeimessen; geen volk zal tegen een ander volk het zwaard opheffen, en zij zullen de oorlog niet meer leren. Huis van Jakob, komt, laten wij wandelen in het licht des HEREN’ (Js2:1-5; vgl. Mi4:1-5).

In de samenvatting van Dwight Pentecost:⁹¹ ‘Wanneer de verbonden analytisch bestudeerd worden, vinden we zeven grote kenmerken die bepalend zijn: (1) een volk [Israël] voor altijd, (2) een land voor altijd, (3) een Koning voor altijd, (4) een troon voor altijd, (5) een koninkrijk voor altijd, (6) een nieuw verbond, en (7) blijvende zegeningen.’ Wat de eschatologische dimensie, dus concreet het messiaanse rijk betreft betekent dit respectievelijk: (1) Israël bekeerd en hersteld, en in c.q. met hem (gelovigen uit) alle volken gezegend, (2) in het beloofde land, het land Israël, (3) onder heerschappij van de Messias, de zoon van David, (4) gezeten op de troon van David, (5) als heerser over een eeuwig koninkrijk, (6) onder de condities van het nieuwe verbond, (7) in het bezit en genot van Gods eeuwige zegeningen. Eigenlijk zouden we hieraan nog minstens moeten toevoegen: (8) een stad: Jeruzalem, (9) een berg: Sion, (10) de nieuwe tempel (Ez40-44).

1.4 HET OUDE VERBOND VOLGENS HET OT

1.4.1 Zijn matrimoniaale karakter

Wat was precies de aard van het ‘oude verbond’ (2Ko3:14),⁹² het verbond dat God op de Sinaï met Israël gesloten heeft? Zegt Hb niet dat het oude verbond niet ‘onberispelijk’ was (8:7), en dat het ‘oud en verouderd’ en ‘dicht bij de verdwijning’ was (vs13)?⁹³

Zoals gezegd zijn er in elk verbond twee partijen, die allebei bepaalde verplichtingen moeten vervullen. God neemt op zich het volk te zegenen met alle denkbare zegeningen;⁹⁴ Israël neemt op zich de Torah te onderhouden (Ex19:8; 24:3,7). De mening van Cyrus Scofield – ‘De Bedeling van de Belofte eindigde toen Israël *overhaast* de wet aanvaardde (Ex19:8)⁹⁵ (curs. van mij) – kan wel enige waarheid bevatten, maar wordt toch verzwakt door Gods eigen kennelijke vreugde over Israëls woorden: “‘breng gij dan alles aan ons over wat de HERE, onze God, tot u spreekt; dan zullen wij het horen en doen.’ Toen de HERE uw woorden hoorde, terwijl gij tot mij spraakt, zeide de HERE tot mij: ‘Ik heb de woorden van dit volk gehoord, die zij tot u spraken; *het is goed*, alles wat zij gezegd hebben. Och, hadden zij steeds zulk een hart om Mij te vrezen en om al mijn geboden te onderhouden, opdat het hun en hun kinderen voor altoos wél mocht gaan!’” (Dt5:27-29).

God kent weliswaar de zwakheid van het volk – hun geneigdheid tot de zonde – maar aanvaardt toch hun drievoudige gelofte (Ex19:8; 24:3,7). Israël is zijn zoon,⁹⁶ en als een goede vader neemt Hij zijn zoon serieus totdat het tegendeel blijkt. De mooiste vergelijking daarmee in het OT is de wijze waarop de *torah* (van *j-r-h*, ‘onderwijzen’: ‘wet’, maar lett. ‘onderwijzing’) in Sp functioneert tussen de ouder en zijn/haar zoon/zonen.⁹⁷

Het sinaitische verbond wordt tevens vergeleken met een huwelijksverbond.⁹⁸ Ook dat is een contract waarbij beide partners verplichtingen op zich nemen, maar zij doen dit uit liefde (naar het Duitse woord: *Dein Wunsch ist mir ein Befehl*). Zo kan ook de Torah, de band tussen God en zijn volk, alleen begrepen worden binnen het kader van de liefde tussen God en zijn volk (Dt7:7-9,13). Zonder die liefde, die slechts mogelijk is in wedergeboren harten door de kracht van de Heilige Geest, is de Torah niets anders dan een ondraaglijk juk (vgl. Hd15:10), net zoals het huwelijk dat is voor twee getrouwde mensen die elkaar niet (meer) liefhebben. ‘Omdat de Torah-loosheid (Gr. *anomia*) zal toenemen, zal de liefde van de velen verkoelen’ (Mt24:12). En, kan men evengoed zeggen, omdat de liefde van de velen zal verkoelen, zal de Torah-loosheid toenemen.

Hoe meer Torah-onderhouding, des te meer liefde; maar ook: hoe meer liefde, des te meer Torah-onderhouding: ‘Welzalig de man die (...) aan des HEREN Torah zijn welgevallen heeft, en diens wet overpeinst bij dag en bij nacht’ (Ps1:1v.). ‘Hoe lief heb ik uw Torah! Zij is mijn overdenking de ganse dag’ (119:97). De psalmist heeft de Torah lief omdat hij de Here liefheeft. In de woorden van Jezus: ‘Als u Mij liefhebt, bewaart mijn geboden. (...) Wie mijn geboden heeft en ze bewaart, die is het die Mij liefheeft. (...) Als iemand Mij liefheeft, zal hij mijn woord bewaren (...). Wie Mij niet liefheeft, bewaart mijn woorden niet’ (Jh14:15,21,23v.). ‘Als u mijn geboden bewaart, zult u in mijn liefde blijven, zoals Ik de geboden van mijn Vader heb bewaard en in zijn liefde blijf’ (15:10).

Een echte *terminus technicus* die deze wederzijdse liefdesrelatie in het verbond

schitterend uitdrukt, is het Hebr. woord *chasíd*, dat we kennen van de joodse stroming der chas(s)idim. Het woord is afgeleid van *chèsed*, dat, als het voor de mens gebruikt wordt, 'vroomheid' betekent, maar als het voor God gebruikt wordt, zoveel als 'goedertierenheid, goedgunstigheid, gunst' betekent.⁹⁹ Daarom is de *chasíd* 'vroom' (dat is een eigenschap van hemzelf) óf 'gunstgenoot' (aldus vaak in Ps), dit is: het voorwerp van de 'gunst' van God (dan gaat het dus om een eigenschap van God). De *chasíd* is goedgunstig jegens de Here, én geniet de goedgunstigheid van de Here; beide aspecten zijn onverbrekkelijk met elkaar verbonden.

In Dt7:9 worden 'verbond' en *chèsed* ('goedertierenheid') in één adem genoemd; het gaat in *chèsed/chasíd* dan ook altijd om de bijzondere verbondsrelatie tussen God en zijn volk, waarbij de *chèsed* van God én die van de mens beide betrekking hebben op hun *trouw* aan dat verbond. Om het wat modern te zeggen: *chèsed* is de *solidariteit* of *loyaliteit* van twee partijen in een relatie jegens elkaar. God is *chasíd* door de mens alle goedgunstigheden te betonen die bij zijn verbondsbeloften behoren. De mens is *chasíd* door in antwoord daarop getrouw Gods Torah te onderhouden. God is loyaal aan zijn volk (door zijn beloften waar te maken), zijn volk is loyaal aan Hem (door de Torah na te leven).

Sommige relaties tussen mensen onderling zijn ook verbondsrelaties. Zo is er de *chèsed* binnen het huwelijk (Gn20:13, 'liefdedienst'; SV: 'weldadigheid'; HSV: 'goedertierenheid'). Trouwens, ook Gods verbond wordt, zoals gezegd, met een huwelijk vergeleken, waarin Gods volk als een bruid aan God *chèsed* betoont (Jr2:2 NBG en HSV, 'genegenheid'; SV: 'weldadigheid'). Twee vrienden die een verbond met elkaar gesloten hebben, kennen ook die *chèsed* (1Sm20:8,15, 'trouw'; vs14, 'goedgunstigheid'). Gods verbond is als het verbond tussen een koning en zijn vazallen; zo betoont de onderdaan *chèsed* ('trouw') aan zijn koning (2Sm3:8), en de koning is solidair met zijn onderdanen als die bedreigd worden. Een aardse koning kan ook *chèsed* ('genade') betonen aan zijn vijanden (1Kn20:31).

God beloofde zijn liefde niet aan het volk *nadat* het Hem gehoorzaamd had; integendeel, Hij had hen eerst lief en *daarna* vroeg Hij om hun wederliefde, die zij Hem konden bewijzen door zijn Torah te gehoorzamen (Dt7:6-14). Het oude verbond was gegrond op Gods apriorische en onvoorwaardelijke liefde. De Hebr. naam van de synagogale zegen die verwijst naar de Torah-geving, *Ahabah*, betekent 'liefde' en drukt de volheid van Gods liefde uit, die Hij Israël in de Torah geschonken heeft. Deze liefde moet weerspiegeld worden naar Israëls naasten toe: vreemdelingen, weduwen en wezen, doven, blinden en armen.¹⁰⁰ De orthodoxe jood Pinchas Lapide, professioneel nieuwtestamenticus, zegt zelfs van de Talmoed:¹⁰¹ 'In de grond van de zaak is de hele talmoed, zoals dat heet, niet anders dan één commentaar op de naastenliefde, met geen ander doel dan de volledige verwerkelijking van deze liefde aan de medemens – ook in zo prozaïsche aangelegenheden als huurbescherming, schadevergoeding, smartegeld, misoogst of uitstel van betaling wegens plotselinge ziekte.'

Aangezien het sinaïtisch verbond, zoals gezegd, met een vader-zoonrelatie én met een huwelijk wordt vergeleken, doet het feit dat God het volk bij hun drievoudige gelofte niet tegenspreekt, maar hun woorden serieus neemt, denken aan Nm30, het hoofdstuk over de geloften.¹⁰² Als een vrouw nog bij haar vader woont en een gelofte aflegt, óf als een verloofde of getrouwde vrouw een gelofte aflegt, geldt deze regel: als zo'n vrouw een gelofte doet 'die zij door een onbezonnen uitspraak op zich genomen heeft' (vs6), en haar vader resp. haar verloofde/echtgenoot hoort het en zwijgt tegen haar wanneer hij het hoort, dan zullen haar geloften van kracht zijn en de verplichtingen die zij op zich genomen heeft, zullen ook van kracht zijn (vs3v.,6v.). Ook als de vrouw weduwe wordt of verstoten wordt, blijven haar geloften van kracht (vs9; vgl. Js50:1; 54:4-8).

De toepassing hiervan is duidelijk: in zijn regeringswegen met het volk handelt God met Israël naar wat het bij de verbondssluiting heeft beloofd, en wat het bij menige vernieuwing van het verbond opnieuw heeft beloofd, zoals onder Jozua (Jz24:16v.,21), Asa (2Kr15:12v.) en Josia (2Kn23:3) (§ 1.3.1).

Was het verbond met Israël slechts bedoeld voor een bepaalde tijd? Nee, het is voor altijd, net zoals de huwelijksband voortduurt zolang beide partners in leven zijn (Rm7:2). De Here zegt: 'Ik zal mijn verbond met u in eeuwigheid niet verbreken' (Re2:1). Niet slechts het nieuwe verbond, maar het sinaïtische verbond als zodanig is een 'eeuwig verbond' (§ 2.1.3), net als het abrahamitische en het davidische verbond.¹⁰³ De Heer 'gedenkt voor eeuwig zijn verbond', 'Hij heeft zijn verbond voor eeuwig verordend' (Ps111:5,9). Dit 'eeuwige verbond' wordt 'verbroken' elke keer wanneer het volk zondigt (Js24:5) – maar het wordt nooit opgeheven, net zomin als 'echtbreuk' (een misleidend woord) ooit de echt opheft. Op zijn best wordt het verbond 'vernieuwd',¹⁰⁴ en wanneer dit gebeurt, wordt het vernieuwde verbond opnieuw een 'eeuwig verbond' genoemd.¹⁰⁵

Het 'nieuwe verbond' (Jr31:31v.) is dus niet de vervanging, maar de vernieuwing van het 'oude verbond', zoals, wanneer man en vrouw een tijdlang gescheiden zijn geweest maar weer bijeenkomen, dit een vernieuwing van hun huwelijksverbond is (Js54:4-8). Weliswaar beschrijft Jr31:32v. een zeker contrast: 'Niet zoals het verbond dat Ik met hun vaderen gesloten heb ten dage dat Ik hen bij de hand nam, om hen uit het land Egypte te leiden: mijn verbond dat zij verbroken hebben, hoewel Ik heer over hen ben, luidt het woord des HEREN. Maar dít is het verbond, dat Ik met het huis van Israël sluiten zal na deze dagen,' enzovoort. Toch overheersen niet de verschillen, maar de overeenkomsten tussen de twee verbonden.

In het 'nieuwe verbond' neemt de Torah opnieuw de centrale plaats in – en dat is wezenlijk geen andere Torah dan die van de Sinai (vs33). Daarom heeft ook de sluiting van het 'nieuwe verbond' het karakter van een *mattan torah*, een wetgeving (aldus letterlijk in Hb8:10b, Gr. *didous nomous mou*). En omdat de millennialle Torah¹⁰⁶ in haar essentie hetzelfde zal zijn als de mozaïsche Torah, is de sluiting van het 'nieuwe verbond' in wezen opnieuw een *z'man mattan toraténoe*, een 'tijd van het geven van onze wet', de vernieuwing van de wetgeving op de Sinai. 'Dit is het *verbond*, dat Ik met het huis van Israël sluiten zal na deze dagen (...): Ik zal mijn *Torah*

in hun binnenste leggen en die in hun hart schrijven' (Jr31:33). 'Ik zal mijn verbond met u uit de dagen van uw jeugd gedenken, en een eeuwig verbond met u oprichten' (Ez16:60). Het woord 'oprichten' zou vervanging kunnen suggereren, maar het woord 'gedenken' wijst op continuïteit en vernieuwing.

1.4.2 De Sinaï-bruiloft

Als het sinaïtisch verbond het karakter van een huwelijk heeft, dan heeft de wetgeving op de Sinaï het karakter van een bruiloft; dat is een van de aspecten van *Sjavoe'ot*, het Weken- of Pinksterfeest, dat Israël in de derde maand van zijn godsdienstig jaar viert.¹⁰⁷ In Jr2:2v. zegt de Here tegen Israël: 'Ik gedenk de genegenheid van uw jeugd, de liefde van uw bruidstijd, toen gij Mij gevolgd waart in de woestijn, in onbezaaid land; Israël was de HERE geheiligd, de eersteling zijner opbrengst; allen die daarvan wilden eten, zouden schuld op zich laden, onheil zou over hen komen.' We vinden hier, zij het verborgen, een dubbele verwijzing naar Pinksteren. Ten eerste herinnert God het volk aan zijn verblijf in de woestijn, waar Israël als een bruid haar Bruidegom navolgde, dat is vanaf de bruiloft op de Sinaï. Ten tweede wordt Israël hier ook in oogsttermen beschreven: 'eersteling zijner opbrengst', zoals de twee beweegbroden, de eerstelingen van de tarweoogst (Lv23:17,20).

Dat er een parallel is tussen verbonds- en huwelijksluiting zien we ook in MI2, waar God wijst op zijn aloude verbond met Israël (vs10), maar ook het huwelijk een verbond noemt (vs14 HSV [vgl. WV]: 'Omdat de HEERE Getuige is tussen u en de vrouw van uw jeugd, tegen wie ú trouweloos handelt, terwijl zij toch uw metgezelin en de vrouw van uw verbond is').

In Ez16 wordt Israël met een vrouw vergeleken met wie de Here een verbond aangaat, dat wil zeggen in het huwelijk treedt: 'Toen kwam Ik voorbij u en zag u, en zie, de tijd der liefde was voor u gekomen; Ik spreidde de slip van mijn kleed over u en bedekte uw naaktheid, Ik ging onder ede een verbond met u aan (...); zo werdt gij de mijne' (vs8). En als Israël geestelijk 'overspel' gepleegd heeft door in de afgoderij te vervallen en zo het verbond verbroken heeft, belooft de Here: 'Ik zal u doen zoals gij gedaan hebt, die de eed gering hebt geacht door het verbond te verbreken. Maar Ik zal mijn verbond met u uit de dagen van uw jeugd gedenken, en een eeuwig verbond met u oprichten. (...) Ik zal mijn verbond met u oprichten; en gij zult weten dat Ik de HERE ben, opdat gij de herinnering bewaart en u schaamt en gij wegens uw schande uw mond niet meer opendoet – wanneer Ik voor u verzoening doe voor alles wat gij gedaan hebt' (vs59-63).

Gods verbond met Israël op de Sinaï was een huwelijksverbond; daarom wordt Israël zo vaak de 'bruid' of 'vrouw' van God genoemd.¹⁰⁸ Ook in die schriftwoorden betekent 'Ik zal u weer als bruid aannemen' hetzelfde als 'Ik zal weer een verbond met u aangaan' of 'het verbond met u vernieuwen'.¹⁰⁹ Bij de Sinaï waren de meest typische kenmerken van een joodse bruiloft aanwezig:

(a) Het *mikwéh*, dit is het rituele bad dat de bruid vóór haar bruiloft ondergaat (vgl. § 5.1.2). Letterlijk komt het *mikwéh* in het OT niet voor, maar de rabbijnen vonden een aanwijzing in Ex19:10, waar het volk de opdracht kreeg hun kleren te wassen: indien al de kleren, dan zeker ook het lichaam!¹¹⁰ Sterker is het argument gebaseerd op Ex24:8, waar Mozes bloed op het volk sprenkelt. De rabbijnen redeneerden dat zij een traditie hadden dat er geen besprenging mag zijn zonder rituele afwas-sing, en dus waren zij ervan overtuigd dat Israël bij de Sinaï letterlijk het *mikwéh* onderging.¹¹¹

(b) De *choeppah*, dit is letterlijk ‘beschutting’ (Js4:5), en vandaar ook ‘bruidsver-trek’ (Ps19:6; J12:16). Tijdens een joodse bruiloft is de *choeppah* een baldakijn waar-onder de huwelijksluiting plaatsvindt. Bij de Sinaï vormde de berg zelf als het ware een baldakijn over het volk – zij stonden ‘onder aan de berg’ – of misschien nog eerder de donkere wolk die de berg bedekte (Ex19:9,16v.; 24:15v.).

(c) De *getuigen*, ook de ‘vrienden van de bruidegom’ genoemd (vgl. Jh3:29, bruids-jonkers), die bemiddeld hebben bij de totstandkoming van het huwelijkscontract (zie punt [d]). Tijdens de ‘huwelijksluiting’ bij de Sinaï was Mozes dé getuige, of juist: middelaar; hij was de middelaar van het oude verbond, zoals Jezus dat van het nieuwe verbond is.¹¹²

(d) De *k’toebbah*, dit is de trouwakte of het huwelijkscontract, waarin de weder-zijdse verplichtingen van bruidegom en bruid geregeld zijn. Bij de Sinaï waren dat enerzijds de beloften die God het volk deed en anderzijds de Torah die het volk vrijwillig op zich nam (Ex19:8; 24:3,7).

(e) Het *bruiloftsmaal*, waarheen Ex24:9-11 een verwijzing lijkt te zijn: ‘En Mozes klom op met Aäron, Nadab en Abihu en zeventig van de oudsten van Israël. En zij zagen de God van Israël en het was alsof onder zijn voeten een plaveisel lag van lazuur, als de hemel zelf in klaarheid. Maar tot de vooraanstaanden der Israëlieten strekte Hij zijn hand niet uit; zij aanschouwden God en zij aten en dronken.’

Zoals voor Israël de huwelijksband met de Here God begon bij de wetgeving op de berg Sinaï, zo begon voor de Gemeente de huwelijksband met de Here Jezus bij de uitstorting van de Heilige Geest op de berg Sion. Pinksteren verwijst naar beide gelegenheden!¹¹³ Paulus schreef aan de Korintiërs: ‘ik ben najverig over u met een najver van God; want ik heb u aan één man verloofd [GNB, NBV: uitgehuwe-lijkt] om u als een reine maagd voor Christus te stellen’ (2Ko11:2). En tegenover de Efeziërs vergelijkt Paulus de band tussen Christus en de Gemeente met de huwe-lijksband: ‘Mannen, hebt uw vrouwen lief, evenals ook Christus de gemeente heeft liefgehad en zichzelf voor haar heeft overgegeven, opdat Hij haar zou heiligen, haar reinigend door de wassing met water door het woord, opdat Hij de gemeente voor zich zou stellen, heerlijk, zonder vlek of rimpel of iets dergelijks, maar opdat zij hei-lig en onberispelijk zou zijn’ (Ef5:25-27; zie ook vs28-33).

Ook in het boek Op kan ik er niet aan twijfelen dat de ‘bruid’ of de ‘vrouw’ van

het Lam de Gemeente is, vooral vanwege de parallel tussen de ware en de valse kerk.¹¹⁴ Dat verandert niets aan het feit dat Israël in het messiaanse rijk de bruid van de Messias zal zijn. Ik zie een voorbeeld van deze twee bruiden in Jakob met zijn twee vrouwen, Lea en Rachel. Daarbij stelt mijns inziens niet Lea Israël en Rachel de Gemeente voor, zoals verschillende kerkvaders vooral op grond van de vervangingstheologie meenden. Nee, de Messias kwam voor Israël (Rachel) en kreeg Lea (de Gemeente), maar zal uiteindelijk ook zijn Rachel krijgen.¹¹⁵

Pinksteren is het joodse bloemenfeest. Het is als het ware één groot bruidsboek, dat terugverwijst naar de bruiloft die plaatsvond bij de Sinai. Maar het wijst ook vooruit naar de grote bruiloft aan het begin van het messiaanse rijk, die een recapitulatie van de uittocht uit Egypte en de huwelijksluiting bij de Sinai zal zijn: 'Daarom zie, Ik zal haar lokken, en haar leiden in de woestijn, en spreken tot haar hart. Ik zal haar aldaar haar wijngaarden geven, en het dal Achor maken tot een deur der hoop. Dan zal zij daar zingen als in de dagen van haar jeugd, als ten dage toen zij trok uit Egypte. En het zal te dien dage geschieden, luidt het woord des HEREN, dat gij Mij noemen zult: "mijn man", en niet meer: "mijn Baäl". (...) Ik zal u Mij tot bruid werven voor eeuwig: Ik zal u Mij tot bruid werven door gerechtigheid en recht, door goedertierenheid en ontferming; Ik zal u Mij tot bruid werven door trouw; en gij zult de HERE kennen. (...) Dan zal Ik haar voor Mij zaaien in het land, en Mij ontfermen over Lo-Roehama [= Niet-ontferming], en tot Lo-Ammi [= Niet-mijn-volk] zeggen: "Gij zijt mijn volk." En hij zal zeggen: "Mijn God!"' (Hs2:13-22).

1.4.3 Meerdere verbondspartners

Reeds in het OT is het duidelijk dat er aan de kant van de mens twee soorten partners in het verbond zijn. Er zijn er die de Here, en daarom ook zijn Torah van harte liefhebben, ook al vallen zij van tijd tot tijd in overtredingen van de Torah. Maar er zijn ook partners die vreemd zijn aan de geest van het verbond. Daarom had de Torah vanaf het begin een *dubbele functie*: zij toont hun die God liefhebben, hoe zij in de sfeer van het verbond kunnen blijven, en zij toont hun die God niet liefhebben, dat zij naar de letter wel, maar naar de geest helemaal niet tot het verbond behoren. De Torah is de vreugde van het ware volk van God, maar het is een vervelende last en een vloek voor de goddelozen, want door de Torah te verbreken, verbreken zij het verbond en op deze manier verspelen zij al de zegeningen van het verbond.¹¹⁶

Dat is niet de schuld van de Torah: 'welk groot volk is er, dat inzettingen en verordeningen heeft zo rechtvaardig als heel deze wet die ik u heden voorleg?' (Dt4:8); het woord van de Torah 'is uw leven' (32:47). Nee, het is de eigen schuld van de goddelozen, die de dood verkiezen boven het leven: 'Ik neem heden de hemel en de aarde tegen u tot getuigen; *het leven en de dood stel ik u voor*, de zegen en de vloek; *kies dan het leven*, opdat gij leeft, gij en uw nageslacht, door de HERE, uw God, lief te hebben, naar zijn stem te luisteren en Hem aan te hangen, want *dat [of: Hij] is uw leven*

en waarborg voor een langdurig wonen in het land, waarvan de HERE uw vaders, Abraham, Isaak en Jakob, gezworen heeft, dat Hij het hun geven zou' (30:19v.).

Vlak vóór deze passage zegt Mozes tegen het volk dat er op een dag vloeken over hen zouden kunnen komen, 'omdat gij niet geluisterd hebt naar de stem van de HERE, uw God, en de geboden en inzettingen die Hij u opgelegd heeft, niet onderhouden hebt. (...) Omdat gij de HERE, uw God, niet met vreugde en blijdschap gediend hebt vanwege uw overvloed (...) ' (28:45,47). Dit is een negatieve uitspraak, maar in de omgekeerde vorm is het een van de liefelijkste beschrijvingen van wat het onderhouden van de Torah inhoudt. Het betekent *de HERE, uw God, dienen met vreugde en blijdschap*.

Echte onderhouding van de Torah is niet slechts gehoorzaamheid, laat staan blinde onderwerping – het is *dienen met vreugde*. Dat is het ware leven: liefde- en vreugdevolle toewijding. Voor de ware gelovige is de Torah geen zwaar juk, maar een lichte en vreugdevolle last – het 'ijzeren juk' is nu juist dat wat een mens op zijn hals krijgt door de Torah *niet langer* met vreugde te onderhouden (vs48). Ik wijs hier opnieuw op het 'juk' in Hd15:10 en het 'niet zwaar' in 1Jh5:3 (vgl. Dt30:11; Mt11:30).

Om het nog wat nauwkeuriger uit te drukken onderscheiden we wat de Torah betreft zelfs drie groepen in Israëel.¹¹⁷

(a) De *liefhebbers* van de Here, die ook liefhebbers van de Torah zijn; dat is het ware Israëel. Tegen hen zegt Hij: Ik ben de Here 'die barmhartigheid doe aan duizenden van hen die Mij liefhebben' (Ex20:6; Dt5:10); '(...) opdat gij zoudt weten, dat de HERE, uw God, de enige God is, de trouwe God, die het verbond en de goedertierenheid houdt jegens wie Hem liefhebben en zijn geboden onderhouden, tot in duizend geslachten' (Dt7:9). 'Nu dan, Israëel, wat vraagt de HERE, uw God, van u dan de HERE, uw God, te vrezen door in al zijn wegen te wandelen; Hem lief te hebben; de HERE, uw God, te dienen met uw ganse hart en met uw ganse ziel; de geboden en de inzettingen des HEREN, die ik u heden opleg, te onderhouden, opdat het u wel ga.'¹¹⁸ Zo gingen velen al in de woestijn van Sinai' achter de Here aan: 'de genegenheid (Hebr. *chèsed*) van uw jeugd, de liefde (*ahabah*) van uw bruidstijd, toen gij Mij gevolgd waart in de woestijn, in onbezaaid land' (Jr2:2).

(b) De *haters* van de Here, die ook haters van de Torah zijn (vgl. Ex20:5; Dt5:9): 'aan ieder persoonlijk van hen die Hem haten, oefent Hij vergelding door hem te gronde te richten; Hij stelt het niet uit voor wie Hem haat, aan hem persoonlijk vergeldt Hij het. Onderhoud dus het gebod, de inzettingen en verordeningen, die ik u heden gebied na te komen' (Dt7:10v.; vgl. 32:40v.). Dit zijn degenen die openlijk de Torah van de Here breken in een geest van opstandigheid: 'met voorbedachten rade' (Nm15:30); letterlijk: 'met opgeheven hand' ([H]SV).

(c) De *huichelaars*, die voorwenden de Torah te onderhouden, maar dat niet werkelijk menen, die de Torah slechts uiterlijk naleven, die de geest van de Torah loochenen in een houding van wetticisme, ritualisme en ethnocentrische arrogantie. We

vinden hen nog niet duidelijk in de Pentateuch, maar in de profetische boeken zijn zij gemakkelijk te herkennen. Soms spreken de profeten over de huichelaars op een manier die suggereert dat zij, de profeten, de offerdienst niet erg hoog hebben. Maar waar zij zich in werkelijkheid tegen keren, is de geest van de huichelarij.

Dat wat de profeten benadrukken is dat de Here de ware liefde van het hart zoekt, zonder dat zij ooit laatdunkend spreken over de uiterlijke onderhouding van de Torah: 'Want in *liefde* heb Ik behagen en niet in slachtoffer, in kennis van God en niet in brandoffers. Maar zij hebben als Adam [of: als mensen] het verbond overtreden; daar hebben zij Mij trouweloos bejegend' (Hs6:6v.). 'Al schrijf Ik hun tienduizendvoudig mijn wetten voor, toch worden deze geacht als die van een vreemde. Offergaven brengen zij, vlees, en zij eten het. De HERE heeft in hen geen behagen' (8:12v.). 'Ik haat, Ik veracht uw feesten, en kan uw samenkomsten niet luchten. Ja, als gij Mij brandoffers brengt, en uw spijsoffers, heb Ik daaraan geen welgevallen, en uw vredeoffer van mestkalveren wil Ik niet aanzien. Doe van Mij weg het getier van uw liederen, het getokkel van uw harpen wil Ik niet horen. Maar laat het recht als water golven, en gerechtigheid als een immer vloeiende beek' (Am5:21-24).¹¹⁹

In Ps40:7-9 staat (ook los van de profetische toepassing op Christus) eveneens de liefdevolle zelfovergave in contrast met de vele OT dierlijke offers: 'In slachtoffer en spijsoffer hebt Gij geen behagen, – Gij hebt mij geopende oren gegeven –, brandoffer en zondoffer hebt Gij niet gevraagd. Toen zeide ik: "Zie, ik kom; in de boekrol is over mij geschreven; ik heb lust om uw wil te doen, mijn God, uw wet is in mijn binnenste."'

Men zou de indeling nog verder kunnen verfijnen door deze derde groep nader te verdelen in hen die wéten dat zij huichelaars zijn (groep 3a), én hen die te goeder trouw zichzelf bedriegen door te ménen dat zij de wet getrouw onderhouden (3b). Paulus kon over zijn vroegere leven zeggen: 'wat de gerechtigheid betreft die in de wet is, [was ik] onberispelijk' (Fp3:6) – totdat hij Christus ontmoette. Het is moeilijk te zeggen of de farizeeër in Lc18:11v. anderen bedroog of allereerst zichzelf: 'O God, ik dank U, dat ik niet ben zoals de overige mensen: rovers, onrechtvaardigen, overspelers, of ook als deze tollenaar. Ik vast tweemaal in de week, ik geef tienden van al mijn inkomsten.' Vermoedelijk het tweede, want hij betrok zelfs God in zijn naïeve eigenroem.

Noten

- 1 Deze § is een bewerking en uitbreiding van Ouweneel, 2001a:hst.3.
- 2 EDR 6:o.a. 91v.,204v.,210-216.
- 3 Bijv. onlangs W. Verboom in Hoek & Verboom, 2010:130v.
- 4 Zie bijv. Hoek, 2004:81v.
- 5 Zie over Augustinus' Israëlvisie Ten Boom, 2002.

- 6 Pentecost, 1964:65.
- 7 Hij verwijst ter ondersteuning naar Chafer, ST 1:42; 4:156.
- 8 Zie over de foederologie o.a. Aalders, 1939; Vos, 1939; Kline, 1963, 1967; Pentecost, 1964: 65-128; Hillers, 1969; McCarthy, 1972, 1978; Woelderink, 1974; Graafland, 1978, 1992-96; Jewett, 1978; Kaiser, 1978; Robertson, 1980; Van der Schuit, 1982; Van Genderen, 1983; Dumbrell, 1984; Kamphuis, 1984; Nicholson, 1986; Jonker, 1988; Kaufmann, 1988; Strehle, 1988; Noort *et al.*, 1989; Coccejus, 1990; Lehne, 1990; Loonstra, 1990; Weir, 1990; Lohfink, 1991; Wright, 1991; Medema, 1994; Christiansen, 1995; Schouls, 1996; Hagoort, 1999; Blaauwendraad, 2000; Shepherd, 2000; McKay, 2001; Ouweneel, 2001a; De Vries, 2001; Henry, 2002; Horton, 2002, 2006, 2007; Strawbridge, 2003; Van der Zwaag, 2003; Golding, 2004; Grant & Wilson, 2005; Gräbe, 2006; Schreiner & Wright, 2006; Hoek & Verboom, 2010.
- 9 Zie Ouweneel, 1982, l:106.
- 10 Wat niet betekent dat 'Gods belofte en zijn verbond twee woorden voor dezelfde zaak' zijn; aldus W. Verboom in Hoek & Verboom, 2010:62. Zo kan de 'belofte van de Geest' (Hd2:33; vgl. Jh14:16v.,26) redelijkerwijs niet verbondsmatig genoemd worden.
- 11 Van Genderen, 1992:511 (zie 511-513).
- 12 Zie EDR 5:hst.7-9.
- 13 Hb9:20; 10:29; 13:20; vgl. Mt26:28.
- 14 Zie uitvoerig EDR 8:§13.5 en 13.6.
- 15 Zie vooral Lv26:3-13; Dt7:12-24; 11:13-15; 28:1-14.
- 16 Vgl. Js55:3; 61:8; Jr32:40; 50:5; Ez37:26.
- 17 Hb2:5; 6:5; 10:1; 12:28; 13:14.
- 18 TDNT 2:106-134; DOTT 1:747-755; DNTT 1:365-376.
- 19 Zie voetnoot TE.
- 20 Zie bijv. Ex2:24; Dt17:2; 2Kn13:23; Ps25:10,14; Lc1:72; Op11:19.
- 21 H.J. de Bie in Hagoort, 1999:9.
- 22 Vgl. Gl3:15; Hb9:16v. vgl. ook Hd7:8: 'Hij gaf Abraham de *diathèkè* van de besnijdenis'.
- 23 Guthrie, 1983:i.l., en Lane, 2004:i.l, pleiten er trouwens voor ook in Hb consequent 'verbond' te vertalen.
- 24 Bijv. Gn8:20-9:17; 15:7-21; Ex24:1-11; vgl. Hb9:18.
- 25 Zie Ouweneel, 1982, l:95v.; vgl. Juda in Gn43:9 m.b.t. Benjamin.
- 26 TDNT 2:124v; Moulton & Milligan, 1930:148v.
- 27 Zie noot 13.
- 28 Zie bijv. Grosheide, 1955:176v.
- 29 Zie EDR 8:409-421.
- 30 Bijv. Grotius, 1646; James Peirce, 1727; zie Dods, 1979:315v.
- 31 Vgl. DL 2-2: 'Maar alzo wij zelven niet kunnen genoegdoen, en ons van de toorn Gods bevrijden, zo heeft God uit oneindige barmhartigheid Zijn eniggeboren Zoon ons tot een Borg gegeven, Die, opdat Hij voor ons zou genoegdoen, voor ons of in onze plaats zonde en vervloeking aan het kruis geworden is.'
- 32 Mendenhall, 1955; Kline, 1963, 1967; H.J. de Bie in Hagoort, 1999:8v.
- 33 Heyns, 1988:201.
- 34 Het verbond is dus géén 'pariteitsverdrag', d.i. een verbond tussen twee gelijkwaardige partijen (bijv. twee mensen, zoals Jakob en Laban, Gn31:44; twee volken/stammen, zoals Israël en Gibeon, Jz9:15).
- 35 Ibid. 202v.
- 36 Hebr. *°asèret hadd'barim*; in de rabbijnse traditie: *°asèret haddibrot*.
- 37 M.J. Paul in Hagoort, 1999:27.
- 38 Zie nader Ouweneel, 1997:210,218. Vgl. ook Bruce, 1988:153 nt 99, die o.a. verwijst naar Flavius Josephus, *Joodse Oudheden* 15.136, waar Herodes zegt dat de joodse wetten van Godswege geleerd zijn via engelen (maar dat kan ook op profeten slaan). Zie in de joodse

- traditie Jub. 1:29; Sifre Nm 102 (op Nm12:5); Mechilta Ex20:18; Pesiqta rabbati 21 (Bruce, 1985:28 nt 3).
- 39 Pentecost, 1964:69.
- 40 Federalisme en foederalisme zijn dus in wezen precies hetzelfde; we reserveren foederalisme voor de theologische betekenis van de term.
- 41 Vgl. Wellum, 2006:98: 'als baptisten overtuigend willen redeneren tegen de babydoopvisie en voor een geloofsdoopt, moeten we uiteindelijk antwoord geven op dit verbondsargument'.
- 42 Zie EDR 8:hst.8v.
- 43 Vgl. Van Genderen, 1992:496v.; vgl. de felle bestrijding door Kersten, 1947,l:311vv.
- 44 Vgl. Wellum, 2006:107-109.
- 45 Van Genderen, 1992:513: 'het genadeverbond [is] in alle bedelingen in wezen hetzelfde verbond', en gebruikt dit als opstapje naar de ongegronde bewering dat het in 'het' verbond altijd om de gelovigen én hun kinderen gaat. Zie verderop in de tekst.
- 46 Een heldere inleiding tot deze gedachtegang is Wentsel, 1995:224-231.
- 47 Heyns, 1988:200.
- 48 Pentecost, 1964:67.
- 49 Vgl. Berkhof, 1990:232; Berkowitz, 1999:20v. Wentsel, 1998b:51-59, spreekt hier van OT 'sacramenten'.
- 50 Gn21:22-33 – 26:26-30 – 31:22-55 – 1Sm18:3; 20:8,16; 22:8; 23:18; 2Sm21:7 – Sp2:17; MI2:14.
- 51 Jz9:15 – 1Sm11:1v. – 1Kn15:19 – 20:34 – 2Kr20:35 – Js28:15 – Hs12:2. Zie ook het verbod op valse verbonden: Ex23:32; 34:12,14.
- 52 Zo bijv. Heyns, 1988:207.
- 53 Vgl. NIV nt; zie nader bijv. Wolff, z.j.:134,154.
- 54 Vgl. EDR 3:175,178,184; 5:147.
- 55 Ouweneel, 2001a:44.
- 56 Een kabbalistische overlevering spreekt van de 'Torah van de boom der kennis', met dien verstande dat zij deze ziet als de Torah waaronder Adam kwam nádat hij uit het paradijs verdreven was. Ze wordt gecontrasteerd met de messiaanse Torah, dat is de 'Torah van de boom des levens'. De eerste is een verholde Torah – haar gewaden bestaan uit de Geschreven en de Mondelinge Torah – en de tweede Torah is een onthulde Torah; de eerste is de 'Torah der ballingschap', de tweede de 'Torah der verlossing'; zie Scholem, 1971:22-24,40-42,68-74. Over de idee van de messiaanse Torah in Talmoed en Midrasj zie uitvoerig Davies, 1952.
- 57 Vgl. EDR 3:§9.1.1.
- 58 Dit verbond wordt ook wel het *natuurverbond* genoemd – een verwarrende term omdat het werkverbond ook wel als natuurverbond wordt omschreven (§ 4.1.1).
- 59 Aldus Ridderbos, 1935:158, die tevens verwijst naar een alternatieve (door hem afgewezen) uitleg: dit 'verbond' is de verplichting die God aan alle volken had opgelegd om Israël te ontzien (vgl. Hs2:17).
- 60 Ouweneel, 2001a:44v.; niet te verwarren met de zeven 'noachitische geboden' uit het jodisme (zie bijv. nl.wikipedia.org/wiki/Noachitische_geboden).
- 61 Zie ook Ez1:28; Op4:3; 10:1; vgl. Sr43:11; 50:7, waar het echter meer om de schoonheid van de regenboog gaat.
- 62 Gn17:1-21; 28:3; 35:11; 48:4; Dt33:3 ('volken' = Israël); 1Kr16:17; Ps105:10.
- 63 Ex2:24; 6:3v.; Lv26:42; Dt4:31; 7:12; 8:18; 1Kn8:21; 2Kn17:15; Jr11:10; 31:32; Mi7:20.
- 64 Gn12:3; 18:18; 22:18; 26:4; 28:14; Gl3:8.
- 65 Vgl. J. Hoek in Hoek & Verboom, 2010:23: 'Het is een particulier verbond, maar toch met een universele strekking.' H.J. de Bie in Hagoort, 1999:12, spreekt van de 'particularistische [lees: particuliere] periode'.
- 66 Mogelijk hangt hier de uitdrukking *k-r-t b'rit* mee samen: 'een verbond sluiten (lett. snijden)'.
- 67 Zie voor deze uitdrukking Schilder, 1957:97vv.

- 68 C.B. Elsinga in Hagoort, 1999:20v.
- 69 Ouweneel, 2001a:45; vgl. Gn26:5: 'omdat Abraham naar Mij geluisterd en mijn dienst in acht genomen heeft: mijn geboden (Hebr. *mitswot*), mijn inzetten (*choekkot*) en mijn wetten [*torot*]'.
 70 Een kleine vergissing van J. Hoek in Hoek & Verboom, 2010:35: 'In het boek Handelingen wordt de term "verbond" niet gebezigd' (zie Hd3:25; 7:8).
 71 Ez40:46; 43:19; 44:15; 48:11; vgl. 2Sm8:17; 15:24-36.
 72 2Sm23:5; vgl. 7:12; 1Kn8:25; 2Kr6:16; 21:7; Jr33:21; zie ook Js55:3; Ez37:25.
 73 Vgl. Ps89:3v.; Jr33:22,25v.; Ez34:23v.; 37:24v.; Lc1:32v.,69.
 74 Jr30:9; Ez34:23v.; 37:24v.; Hs3:5.
 75 Vgl. 2Sm7:13,16; 1Kn9:5; 1Kr17:12,14; 22:10; 2Kr6:16; 9:8; Ps89:4,29,36; 132:11v.; Js9:7; Jr33:17,20v.
 76 Ex19:5vv.; 24:7v.; 34:10,27v.; Dt28:1-14,15-68.
 77 Het is ietwat overdreven om, zoals Berkhof, 1990:335, doet, te zeggen dat Israël 'juist door het verbond met God tot een volk geworden' is; God noemt Israël ook voordien 'mijn volk' (Ex3:7,10; 5:1; 7:4,16, enz.), blijkbaar simpelweg omdat zij de nazaten van de aarts-vaders (de 'vaten der belofte') zijn.
 78 Ex16:23-29 (reeds vóór de Sinaï!); 20:8-11; 31:13-16; 35:2v.; Lv19:30; 23:3; 26:2; Dt5:12-15; vgl. Nm15:32-36.
 79 In gevallen als deze betekent 'eeuwig' in feite altijd: zolang als de tegenwoordige aarde duurt, dus tot en met het messiaanse vrederijk.
 80 Gn17:8; vgl. 48:4; Ex32:13; Ps37:18; Js60:21.
 81 Jr31:31-34; vgl. 32:40; 50:5; Js55:1-3; 59:21; 61:8; Ez16:60; 34:25; 37:26; Hs2:17.
 82 Zie noot 16.
 83 Vgl. Js56:4-7; Mt26:28; 1Ko11:25; 2Ko3:6.
 84 Aalders, 1939:158.
 85 Zie Ouweneel, 2001a:passim; EDR 8:409-421.
 86 Ouweneel, 2001a:134-144,159-163.
 87 Hb7:22; 8:6; 9:15; 12:24; vgl. Mt26:28.
 88 Js52:1; 56:1-7; 66:23; Ez44:9,24; 46:1,3v.,6.
 89 Js9:6v.; Jr30:9; 33:15-22; Ez34:23v.; 37:24v.; Hs3:5; Am9:11; Zc6:13.
 90 Zie ook EDR 6:§4.1-4.3 en hst.14 (*theôsis*).
 91 Pentecost, 1964:128, met verwijzing naar Chafer, *ST* 4:315.
 92 De uitdrukking in 2Ko3:14 is merkwaardig omdat het hier om het *boek* van het oude verbond (SV: testament) gaat; hierop gaat de benaming 'Oude Testament' voor de Tenach terug. Parallel daarmee heeft zich naderhand de term 'Nieuwe Testament' ontwikkeld. *Diathèkè* betekent 'verbond', maar eigenlijk eerder 'testament' (zie § 1.1.2).
 93 Overigens zijn dit de enige twee plaatsen waar het sinaïtisch verbond 'oud' genoemd wordt (2Ko3:14 handelt over het hele OT).
 94 Dt7:11-20; 11:26v.; 15:4v.; 28:1-14; 30:15v.
 95 Scofield, 1909:20; zie ook Ex24:3,7.
 96 Ex4:22; Dt1:31; 8:5; Hs11:1; mv.: Dt14:1, *banim attèm, l'JHWH Èlohékèm*, 'zonen/kinderen zijt gij, [en wel] van de HERE, uw God'.
 97 Sp3:1 (parallel met 'geboden'); 4:1v.; 6:20 (parallel met 'gebod'); 7:1v. (parallel met 'geboden'); 28:7.
 98 Ez16:8; vgl. Js54:5-8; 62:5; Jr2:2; Hs2:18v.; vgl. MI2:14: 'de huisvrouw uws verbonds' (SV).
 99 Zie Ouweneel, 2001a:§6.2.3.
 100 Zie EDR 8:hst.12; Ex22:21v.; 23:9; Lv19:33; Dt10:18v.; 14:29; 16:11,14; 24:17-21; 26:12v.; 27:19 resp. Lv19:14; Dt27:18 resp. Ex22:25; 23:6,11; Lv19:10,15; 23:22; Dt15:7-11; 24:14.
 101 Lapide, 1983:88.
 102 Zie Coates, 1923:i.l.
 103 Ex31:16; Lv24:8; Js24:5 resp. Gn17:7,13,19 (1Kr16:15-18; Ps105:8-11) resp. 2Sm23:5.

- 104 Vgl. 2Kn11:17 (Jojada onder koning Joas); 13:23; 23:3 (koning Josia); 2Kr15:12 (koning Asa); 29:10 (koning Hizkia); Ea10:3 (Ezra).
- 105 Zie noot 16.
- 106 De Torah van het komende messiaanse vreedrijk; zie voor de uitdrukking Ouweneel, 2001a:§5.2 en passim.
- 107 Zie Ouweneel, 2001b:§4.2 en speciaal 4.3.3.
- 108 Js49:18; 50:1; 54:5-8; 61:10; 62:4v.; Jr2:32; Ez16 en 23; Hs2:18v.
- 109 Vgl. Js55:3; 56:4-7; 59:21; 61:8.
- 110 Dit is een *a fortiori* argument, of, in het rabbijnse spraakgebruik: *kal v'chomer*-argument.
- 111 Jebamot 46a-b.
- 112 Gl3:19; Hb8:6; 9:15; 12:24.
- 113 Zie Ouweneel, 2001b:114-127.
- 114 Op19:7; 21:2,9, 22:17 – vgl. Op17:1-3 met 21:9v.
- 115 Zie EDR 2:258.
- 116 Vgl. Lv26; Dt11:26-28; 27:11; 28:68.
- 117 Vgl. hier wat ik elders gezegd heb over de dubbele functie van de Torah: Ouweneel, 2001a:§1.3, 3.2.2 en 3.3.
- 118 Dt10:12v.; vgl. 11:1,13,22; 13:3; 19:9; 30:6,16,20.
- 119 Vgl. Js1:11,13; Jr6:20; 14:11v.; Mi6:6-8; MI1:10,13; 2:13; vgl. Mt9:13; 12:7. Vgl. ook Talmoed: Sjabbat 30a, waar God tegen David zegt: 'voor Mij is de ene dag dat gij neerzit en u bezighoudt met leren [van de Torah] beter dan de duizend brandoffers die uw zoon Salomo voorbestemd is voor Mij op het altaar te offeren.'